

Lokalne konsultacije sa predstavnicima civilnog društva u Vojvodini
o osnivanju Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim
zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava u nekadašnjoj SFRJ
(REKOM)

Formatted: French (France)

28.03.2009.

Kulturni centar, Pančevo, Srbija

Organizator: Građanska akcija Pančevo

DNEVNI RED

- 11:00 -12:00 **Dolazak i registracija učesnika**
- 12:00 -12:10 **Otvaranje skupa**
Ljiljana Spasić, *direktorka Građanske akcije Pančevo*
- 12:10 -13:30 **Iskustvo drugih u utvrđivanju činjenica o prošlosti**
Marijana Toma, *Impunity Watch*
- Osnivanje komisije
Kriterijumi za izbor i način izbora članova komisije
Mandat komisije
Javno slušanje žrtava
Ovlašćenja komisije
Odnos prema počiniocima zločina
Istraga o prisilno nestalim osobama
Reparacije za žrtve ratnih zločina: materijalne i simboličke
- Istorijat inicijative za osnivanje REKOM**
Andrej Nosov, *Inicijativa mladih za ljudska prava,*
Koordinacijsko veće Koalicije za osnivanje REKOM
- Zašto REKOM?**
Dinko Gruhonjić, *Nezavisno društvo novinara Vojvodine,*
Koordinacijsko veće Koalicije za osnivanje REKOM
Abdullah Ferizi, *Forum ZFD, Kosovo*

Održavanje Konsultacija o REKOM podržava Ambasada Kraljevine Holandije u Beogradu.

13:30 – 14:45	Pauza za ručak
14:45 – 16:15	Zašto i kakav REKOM Diskusija: učesnici Moderator: Dinko Gruhonjić
16:15 – 16:30	Pauza za kafu
16:30 – 17:30	Zašto i kakav REKOM (nastavak) Diskusija: učesnici Moderator: Andrej Nosov
17:15 – 17:30	Pitanja
17:30 – 18:00	Zaključci
18:00	Druženje i odlazak učesnika Konsultacija

Učesnici

1. Janja Beč Neumann, Aktivistkinja za ljudska prava
2. Osman Hamzagić, Socijaldemokratska unija, Gradski odbor Pančevo
3. Nikola Orlov, Socijaldemokratska unija, Gradski odbor Pančevo
4. Marina Tot, Liberalno-demokratska partija, Pančevo
5. Snežana Baralić-Bošnjak, Ženska mirovna grupa, Pančevo
6. Dragan Zgerđa, *In Medias Res*, Pančevo
7. David Montijas, Jevrejska opština Pančevo, Pančevo
8. Dragan Singer, Jevrejska opština Pančevo, Pančevo
9. Monika Kutri, Unija srednjoškolskih učeničkih parlamenata, Pančevo
10. Njegoš Manojlović, Građanska mreža, Kovin
11. Gordana Perunović Fijat, Kikindski klub, Kikinda
12. Miomirka Melank, Kikindski klub, Kikinda
13. Danijel Mezei, Centar za podršku ženama, Kikinda
14. Nedim Sejdinović, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad
15. Tatjana Tucić, Centar za regionalizam, Novi Sad
16. Duško Medić, Zelena mreža Vojvodine, Novi Sad
17. Bogoljub Savin, Zelena mreža Vojvodine, Novi Sad
18. Gojko Mišković, NVO *Otvoreni Licej*, Sombor
19. Nada Dabić, Esperanca, Novi Sad
20. Milica Rodić, Fraktal, Beograd
21. Ivana Stojanović, Fraktal, Beograd
22. Jelena Nikolić, Fraktal, Beograd
23. Danijela Gavrilović, Odbor za građansku inicijativu, Niš
24. Virdžinija Marina Guzina, Građanski parlament, Vršac
25. Bogoljub Savin, Građanski parlament, Vršac

Uvodničari

26. Abdullah Ferizi, Forum ZFD, Priština/Prishtinë, Kosovo
27. Andrej Nosov, Inicijativa mladih za ljudska prava, Beograd
28. Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad
29. Ljiljana Spasić, Građanska akcija Pančevo, Pančevo
30. Marijana Toma, Impunity Watch, Kancelarija u Srbiji
31. Hrvoje Zovko, Hrvatska radio-televizija, Zagreb, Hrvatska

Posmatrači

32. Bogdan Ivanišević, Međunarodni centar za tranzicionu pravdu

Organizatori

33. Marinika Čobanu, Građanska akcija Pančevo
34. Nenad Č. Bojat, Građanska akcija Pančevo
35. Branislav Ramjanc, Građanska akcija Pančevo
36. Rade Mašić, Građanska akcija Pančevo
37. Jelena Grujić, Fond za humanitarno pravo
38. Đorđe Karan, Fond za humanitarno pravo
39. Jelena Simić, Fond za humanitarno pravo

Otvaranje skupa

Ljiljana Spasić: Poštovane dame i gospodo, u ime Koalicije za REKOM, Građanske akcije Pančevo, želela bih da vas pozdravim i da vam se zahvalim na današnjem učešću u konsultacijama za utvrđivanje činjenica o počinjenim ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava. Takođe bih želela, da se u ime svih nas, zahvalim Fondu za humanitarno pravo, koji nam je pomogao da današnje konsultacije organizujemo, gospođi Nataši Kandić, Documenti i gospođi Vesni Teršelič kao i ambasadi Kraljevine Holandije u Beogradu. Ono o čemu ćemo mi danas govoriti ja vam neću prepričavati, jer smatram da su danas sa nama izuzetni učesnici ovih konsultacija. Sa moje desne strane Marijana Toma iz Impunity Watch-a koja će nam govoriti o post-konfliktnim društvima koja su se suočavala sa onim što se dešavalo, vezano za pokušaj da se ustanovi istina i spreči ponavljanje ratnih zločina; Andrej Nosov iz Inicijative mladih za ljudska prava u Beogradu, član Koordinacijskog veća; Abdulah Ferizi, koga posebno želim da pozdravim i zahvalim se što je danas sa nama, iz Prištine/Prishtinë, sa Kosova; gospodin Hrvoje Zovko, dopisnik HTV-a, i da ne zaboravim Dinka Gruhonjića, predsednika Nezavisnog udruženja novinara Vojvodine i člana Koordinacijskog veća. Prema proceduri u našim debatama običaj je da se na samom početku svi predstavimo pa vas molim da kažete svoje ime, organizaciju iz koje dolazite i eventualno naglasite ukoliko ste član Koalicije za REKOM.

Marijana Toma: Dobar dan, Marijana Toma, Impunity Watch.

Andrej Nosov: Andrej Nosov iz Inicijative mladih za ljudska prava, član Koordinacijskog veća Koalicije za REKOM.

Marinika Čobanu: Marinika Čobanu, Građanska akcija Pančevo.

Monika Kutri: Monika Kutri, Unija srednjoškolaca Pančeva.

David Montijas: David Montijas, predsednik Jevrejske opštine Pančevo.

Miomirka Mila Melank: Miomirka Mila Melank, ja sam potpisala ispred Kikindskog lista članstvo u REKOM-u na prethodnim konsultacijama a i za svoju nevladinu organizaciju takođe ću.

Danijel Mezi: Danijel Mezi, Centar za podršku ženama Kikinde.

Gordana Perunović-Fijat: Gordana Perunović-Fijat iz Kikinde, Kikinski klub, Centar za podršku ženama, Helsinška povelja i dalje i dalje. Potpisala sam izjavu o pristupanju Koaliciji za REKOM u svoje ime na jednom od sastanaka.

Dragan Singer: Dragan Singer, sekretar Jevrejske opštine Pančevo.

Ivana Stojanović: Ivana Stojanović, nevladina organizacija Fraktal.

Osman Hamzagić: Osman Hamzagić, Socijaldemokratska unija.

Milica Rodić: Milica Rodić, Fraktal Beograd, članica Koalicije za REKOM.

Mikula Orlov: Mikula Orlov, Socijaldemokratska unija.

Danijela Gavrilović: Danijela Gavrilović, Odbor za građansku inicijativu iz Niša, Odbor je član Koalicije za REKOM.

Branislav Ramjanc: Branislav Ramjanc, Građanska akcija Pančevo.

Jelena Grujić: Jelena Grujić, medija koordinator Fonda za humanitarno pravo.

Tot Marina: Dobar dan, zahvaljujem se organizatorima na pozivu, takođe pozdravljam sve prisutne i želim im uspešno i prijatno radno popodne, ja sam Tot Marina, iz LDP-a u Pančevu, hvala.

Đorđe Karan: Dobar dan svima, moje ime je Đorđe Karan iz Fonda za humanitarno pravo.

Bogoljub Savin: Bogoljub Savin, Zelena mreža Vojvodine.

Duško Medić: Duško Medić, Zelena mreža Vojvodine.

Tatjana Tucić: Tatjana Tucić, Centar za regionalizam.

Dragan Zgerđa: Dragan Zgerđa iz nevladine organizacije *In medias res*.

Jelena Simić: Jelena Simić, Fond za humanitarno pravo.

Njegoš Manojlović: Njegoš Manojlović, Građanska mreža.

Snežana Baralić-Bošnjak: Drago mi je što je Pančevo domaćin jednog ovako važnog skupa, ja sam Snežana Baralić-Bošnjak, Ženska mirovna grupa, inače naša organizacija u okviru Žena u crnom je u sastavu Koalicije za REKOM, ali ja bih želela kao građanka i pojedinka da lično pristupim toj Koaliciji.

Janja Beč: Janja Beč.

Nedim Sejdinović: Nedim Sejdinović, Nezavisno društvo novinara Vojvodine.

Nada Dabić: Nada Dabić iz Esperance, Novi Sad, i aktivistkinja Žena u crnom.

Bogdan Ivanišević: Bogdan Ivanišević, konsultant u Međunarodnom centru za tranzicionu pravdu, međunarodna organizacija sa sedištem u Njujorku, a ja živim u Beogradu.

Dinko Gruhonjić: Dinko Gruhonjić, predsednik Nezavisnog društva novinara Vojvodine koje je član Koalicije za REKOM;

Hrvoje Zovko: Hrvoje Zovko, dopisnik Hrvatske radio televizije, hvala organizatorima na pozivu.

Abdullah Ferizi: Abdullah Ferizi.

Ljiljana Spasić: Hvala svima, predlažem da počnemo sa prvom sesijom. Prema proceduri koju poštujemo u svim debatama, počecemo sa iskustvima drugih post-konfliktnih društava koja se odnose na pokušaje da se ustanovi istina o prošlosti i spreči ponavljanje ratnih zločina. Nećemo pričati o suđenjima za ratne zločine jer njih uzimamo kao najvažniji pravni i sudski mehanizam za utvrđivanje individualne i krivične odgovornosti, takođe imamo i međunarodna i domaća krivična suđenja, a o njima ćemo govoriti u kontekstu odnosa suđenja i komisija za utvrđivanje činjenica. Ja predlažem da sada Marijana počne ovu sesiju.

Iskustvo drugih u utvrđivanju činjenica o prošlosti **Marijana Toma, Impunity Watch**

Marijana Toma: Kada treba govoriti o komisijama za istinu, kako se one uglavnom nazivaju, odnosno komisijama za utvrđivanje i kazivanje činjenica u post-konfliktnim društvima, ima nekoliko tema koje se moraju izdvojiti kao vrlo bitne za proces u kome se mi danas nalazimo i uopšte za pitanje REKOM. To su ove teme koje su navedene u agendi i sa kojima ću se ja nešto bliže pozabaviti, ali neću stavljati stvari u kontekst bivše Jugoslavije već ću se baviti isključivo iskustvima drugih i eventualno koristiti kao primer Komisiju za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije koju je osnovao bivši predsednik dr. Vojislav Koštunica.

Komisije za utvrđivanje i kazivanje činjenica nastale su kao zamena za suđenja u vreme u kojima su se pojavljivala, sedamdesetih, osamdesetih godina i vrlo brzo, relativno brzo za ovakve procese, one su se pokazale, tačnije došlo se do zaključka da ova dva mehanizma nisu međusobno suprotstavljena, da ova dva mehanizma mogu da idu zajedno, čak se u nekim slučajevima pokušalo da se ova dva tela formiraju paralelno u istom trenutku. Ona nisu alternativa jedno drugom i to je ono što je izuzetno važno da se shvati: da formiranjem bilo kakve komisije ovde ne bi značilo da se isključuju ili da se zaustavljaju bilo kakvi krivični procesi protiv onih za koje postoji sumnja da su odgovorni za činjenje određenih zločina. Komisije za istinu su komplementarne, takođe, sa svim ostalim mehanizmima tranzicione pravde, kao što su reforma institucija zarad neponavljanja zločina, reparacije, nadoknada štete za žrtve koje mogu biti materijalne i simboličke.

Kada se govori o komisijama za istinu, prvo i osnovno pitanje koje se postavlja je o **osnivanju komisije**, odnosno kako su one do sada osnivane. Do sada je najveći broj komisija za istinu osnovan od strane predsednika države, što je bio najefikasniji i možda najbrži način. Tako su osnovane komisije od onih većih i značajnijih, argentinska, čileanska i poslednja među njima koja je do skoro postojala, to je peruanska komisija. Ovaj način osnivanja komisija ima nekoliko prednosti, prvenstveno zbog toga što je brz i efikasan i sprečava bilo kakve veće konflikte unutar određenih struktura koje su zainteresovane za ovaj proces. Međutim, sa druge strane, ovaj proces može da znači da civilno društvo koje je zainteresovano za ovaj proces, a prvenstveno udruženja žrtava, ukoliko nisu konsultovane, mogu da odbiju saradnju sa ovako osnovanom komisijom. Takav je bio slučaj, recimo, sa Argentinom, gde je predsednik Alfonsin [Raul Alfonsin] u jednom trenutku osnovao komisiju bez nekih većih konsultacija sa civilnim društvom i sa udruženjima žrtava što je rezultovalo time da komisija prvi period svog rada utroši na to da izlobira nevladine organizacije da saraduju, jer one su neophodne za život jedne komisije. Argentinska komisija

suočila se sa tim da najveće udruženje žrtava, to su Majke sa Majskog trga [Madres de Plaza de Mayo], do kraja, i dan danas odbijaju, kako saradnju sa tadašnjom komisijom za istraživanje prisilnih nestanaka, tako i nakon toga, odbile su rezultate ove komisije. S druge strane, jedan, takođe, način koji je moguć je da komisiju osnuje predstavničko telo odnosno parlament, što se do sada desilo samo u tri slučaja od kojih su dva relativno nezanimljiva odnosno nisu preterano važna. Treći slučaj je bio slučaj Južne Afrike gde su održane široke konsultacije sa predstavnicima civilnog društva, sa predstavnicima udruženja žrtava, porodica nestalih i tako dalje. I ne samo sa njima, već i sa predstavnicima akademske javnosti, predstavnicima crkava i iako je ovaj proces bio izuzetno dugotrajan i jako mučan na trenutke, ovo je, na neki način, omogućilo činjenicu da se prilikom osnivanja komisiji daju izuzetno široka ovlašćenja u radu. S druge strane sâm proces je bio izuzetno dugotrajan. Proces je trajao tokom čitavog perioda tranzicije, od 1990. kada su organizacije civilnog društva počele uopšte sa pričama o eventualnom formiranju nekakve komisije pa sve do 1996. kada je komisija počela sa radom, što je nekih dobrih pet godina. S druge strane, pozitivna strana procesa je bila i to što je ova komisija prilično dobro saradivala sa nevladinim organizacijama, organizacijama za ljudska prava i prvenstveno je imala podršku velikog broja udruženja žrtava. Takođe, komisije za istinu mogu osnovati i neka druga tela. Njih mogu osnovati Ujedinjene Nacije koje mogu učestvovati u određenim mirovnim pregovorima, kada je pitanje komisije stvar mirovnih pregovora; mogu [ih] formirati neka ministarstva, čak su i neke oružane grupe formirale komisije za istinu. Što se tiče druge teme o kojoj bih danas nešto kraće govorila, to su **kriterijumi za izbor komesara**. Iako postoji nekakav opravdani strah i vrlo često se postavlja pitanje ko bi sedeo u komisiji koja bi se eventualno formirala ovde, u regionu, pitanje članova komisije je takođe bilo problematično u svim drugim iskustvima. I sva druga društva su prošla kroz ove probleme pokušavajući da odrede koji su to kriterijumi i takođe, na koji način izabrati člana komisije. U prvim komisijama koje su formirane, to su te latinoameričke komisije, članove komisije je imenovao osnivač. Na isti način kao što je to urađeno u slučaju Komisije za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije gde je osnivač samo dao spisak ljudi, odnosno imenovao njene članove. Obično su za te članove, komisije u Latinskoj Americi birani, bar oni koji su bili lice te komisije, odnosno predsednici komisije, ljudi koji su bili poznati u kulturnom svetu, u javnosti, ljudi od nekakvog integriteta. Međutim, na primer, čileanska komisija je imala pola-pola članova, pa su tako jedna polovina bili pripadnici odnosno pro-pinočeovski političari, dok su drugu polovinu članova komisije činili predstavnici nevladinih organizacija, odnosno organizacija za ljudska prava. Naravno, to je sve stvaralo tenziju unutar komisije, međutim, tu se u principu odlučivanje, to isto zavisi od komisije do komisije, odlučivanje se vršilo na način preglasavanja. S druge strane, od Južne Afrike, proces izbora komesara postaje nešto više transparentan i nešto više inkluzivan. Naime, ovde je sam proces selekcije ljudi koji su trebali da budu članovi bio takav da je bio objavljen poziv na konkurs te su predstavnici različitih organizacija, nevladinih udruženja žrtava, i tako dalje, imali pravo da nominuju potencijalne članove komisije. Zatim je napravljen jedan manji spisak od nekih pedesetak ljudi koji su zatim prošli kroz proces javnog *vettinga*, klasičan, preispitivanja pred televizijskim kamerama od strane selekcionog panela koji se bavio njihovim ponašanjem u prošlosti, gde su bili, šta su radili, kako su se ponašali za vreme aparthejda. Na taj način su otkriveni neki ljudi koji su kasnije aplicirali za amnestiju, odnosno oni koji su učestvovali u nekim krivičnim delima, ali je ovaj proces bio takav da je kompletno, čitavo društvo, učestvovalo u njemu. Na isti način je izabran deo komisije u Sijera Leoneu. Isto tako, učestvovala su nevladine

organizacije, predstavnici medija, sve je bilo odigrano pod budnim okom javnosti. Na taj način je bilo sprečeno to da se ljudi koji nisu imali neki kredibilitet nađu u komisiji ili su bili eventualno upleteni ili bliski prethodnom režimu. Međutim, sam izbor komesara jeste bitan, ali nije presudan za odlučivanje u komisiji. Čak i u nekim slučajevima gde su to bili članovi nekih bivših režima, to se nije suviše negativno odrazilo na konačne rezultate komisije jer je za uspešnost rezultata komisije prvenstveno zadužen njen osnivač odnosno volja koju će on da pokaže da primeni njene preporuke.

Jedno od najvažnijih pitanja vezanih za komisije za istinu jeste pitanje njenog **mandata**. Kakav će mandat imati zavisi da li će ona biti jaka ili slaba, na koji će način ona uzimati izjave ili dolaziti do podataka, da li će organizovati javna saslušanja, da li će imati mogućnosti da svedoke koji se eventualno plaše davanja izjave stavi u program zaštite svedoka, da li će eventualno imati mogućnosti da njene preporuke budu nešto šire, odnosno da ne budu vezane isključivo za utvrđivanje te istine već i da se kreću ka tome da se preporučuju suđenja onima koji su navedeni kao odgovorni, da se protiv njih otvara istraga i tako dalje. Da li će jedna komisija biti uspešna ili ne, ne vidi se na osnovu jačine njenog mandata, ali je mandat svakako jako bitan. Ono što je vrlo važno za pitanje mandata je to pitanje da se komisija fokusira na posledice konflikta. Izuzetno je važno da komisija u svom mandatu ima to da će utvrđivati imena žrtava, da će napraviti popis žrtava, da će na bilo koji način pokušati da dođe do istine o tome ko je koga povredio, kada, gde i ko je odgovoran za te zločine. Da li će se komisija ili ne baviti uzrokom konflikta to je pitanje same komisije. Neke ovo nisu imale u mandatu, neke jesu, međutim ovo nije bilo presudno pitanje. To nam je recimo primer zbog čega se Komisija za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije može smatrati izuzetno neuspešnom. Ona je u svom mandatu imala za to da utvrđuje socijalne, političke, ekonomske, kulturne, istorijske uzroke rata u bivšoj Jugoslaviji. Međutim, nije u svom mandatu imala to da se bavi posledicama tih zločina koji su se desili u konfliktima u bivšoj Jugoslaviji. S jedne strane, znači, postoje različiti modeli. Ja sam izvukla nekoliko primera koji su izuzetno bitni, gde vidite komisiju koja ima izuzetno ograničen mandat i komisiju koja ima relativno širi mandat, koji nije do te mere precizno definisan i na koji način je ona to uspela da kasnije pretvori u svoju prednost. Komisijom sa limitiranim mandatom se može smatrati komisija u Argentini koja se bavila isključivo prisilnim nestancima, oni se nisu bavili nijednim drugim tipom kršenja prava. S druge strane, čileanska komisija se bavila nešto širim vrstama povreda ljudskih prava, ali isključivo sa smrtnim ishodom, te na taj način svi oni koji su imali sreću da prežive mučenja nisu bili viđeni kao žrtve u radu ove komisije. Mandat propisuje, pored vrste povreda, vremenski period u kome će komisija istraživati. On može da bude vrlo kratak, kao što je to slučaj u Argentini, gde se radilo o samo sedam godina vojne hunte. S druge strane, Južna Afrika je utvrđivala period od 1960. do 1994., što znači period od 34 godine. Ono što je generalno izuzetno važno je da komisije ne mogu da idu suviše daleko u prošlost, da se ne mogu baviti događajima od pre 50 godina i više, budući da je osnovna funkcija odnosno način njihovog rada uzimanje izjava od žrtava. Tako da ukoliko nema preživelih, nema ni mogućnosti da se komisija duboko i temeljno bavi nekim događajima koji su se desili pre 50 ili više godina. Mandat komisiji takođe pripisuje i geografski mandat istraživanja, budući da je naš slučaj izuzetno drugačiji u odnosu na ostala iskustva, jer su sve ostale komisije bile nacionalne komisije i bavile su se konfliktima i zločinima koji su počinjeni u jednom konfliktu u jednoj zemlji. Bilo je međutim primera komisija gde se konflikt prelivao iz zemlje u zemlju. Mislim da to možemo učiti iz primera Sijera Leonea koji je u svom mandatu... Ova komisija je

imala pravo čak da sasluša i druge državljane kao što su to bili, na primer, državljani Liberije. Južnoafrička se takođe bavila povredama koje su se dešavale u nekim logorima u drugim državama koje su držale snage Afričkog nacionalnog kongresa. Nažalost, primer da možemo da učimo i nešto što bismo mogli da primenimo u našem kontekstu još uvek ne postoji. Ima trenutno jedna inicijativa da se formira regionalna komisija za oblast tri zemlje, ali mislim da će tamo takođe biti nešto drugačije. Mandat komisije takođe pripisuje i način na koji će ona raditi, da li će ona raditi na zatvorenim ili otvorenim sednicama. Sve komisije do sada su radile na zatvorenim sednicama, do južnoafričke. Posle toga nijedna komisija više nije radila isključivo na zatvorenim sednicama, već su održavali javna saslušanja žrtava što je bilo izuzetno važno. I gde je bila neophodna pomoć medija, pogotovo u praćenju ovih događaja, budući da su ovakvi događaji koristili za slamanje poricanja u ovim društvima i onemogućavali su kasnije, što one klasične izjave poricanja da neko nije znao da su se zločini desili, već su i u potpunosti ogolili prirodu zločina koji su se dešavali. Komisija svojim mandatom određuje i čiji će se zločini istraživati. I u nekim komisijama je pokušano da se u stvari izjednače zločini i jedne i druge strane, međutim, kasnije, u finalnim izveštajima uspeali su da se prevaziđu ovi problemi. Dok recimo u Južnoj Africi, Sijera Leoneu, Istočnom Timoru, komisije su se bavile zločinima svih strana, odnosno onim za koje su bile odgovorne sve strane u sukobu kojih je uglavnom bilo više. Kada se govori o načinu rada jedne komisije, već sam rekla da mandat propisuje da li će se raditi zatvoreno ili na javnim saslušanjima, što se tiče toga to je izuzetno važno bilo prvenstveno za žrtve. Međutim, to je takođe bila dobra odluka komisija koje su radile na način da su organizovale javna saslušanja žrtava. Neke od njih koje su radile sa počiniocima su takođe organizovale i javna saslušanja počinilaca i na taj način su u stvari omogućile, pored toga što je bila data žrtvama prilika da dobiju, od strane države formiranog tela, to priznanje njihove prirode kao žrtve, priznanje njihovog dostojanstva, data je prilika i počiniocima da, na neki način, u javnosti otkriju svoja dela. Na taj način, niko iz javnosti više nije mogao da posmatra te ljude kao heroje, zaslužne građane ili nešto slično. Ipak, ne treba misliti da sve komisije sva saslušanja organizuju javno, nemoguće je sve žrtve saslušati. Uglavnom su komisije morale da naprave selekciju, pogotovo ako su uzimale izjave od velikog broja žrtava. Veliki broj komisija je uzimao izjave od ogromnog broja žrtava, recimo 22.000 žrtava, znači 22.000 izjava, 17.000 izjava. Nisu sve žrtve mogle da budu saslušane, već je uglavnom pravljena selekcija najkarakterističnijih slučajeva koji su mogli da posluže kao ilustracija nekih zločina. S druge strane, za one žrtve koje se nisu osećale komotno, komisija je bila dužna da organizuje svedočenje u zatvorenim prostorijama, bez prisustva javnosti, što je bilo pogotovo važno za žrtve silovanja. Takođe, neke komisije su za određene specifične grupe žrtava organizovale i saslušanja samo za njih. Tako je, na primer, Komisija za istinu i pomirenje u Sijera Leoneu gde je jako puno dece bilo targetirano kao žrtve, što mobilizacijom, što su bili žrtve seksualnog nasilja, što različitih zločina protiv čovečnosti, za njih su organizovana specijalna saslušanja na kojima su deca mogla da prisustvuju i slušaju o iskustvima kroz koja su prolazili njihovi vršnjaci. Takođe, izuzetno važno za ovakvu vrstu rada komisije je što su se vrlo često ova saslušanja odigravala u mestima gde su se zločini desili. Na taj način su oni koji su bili žrtve tih zločina mogli da govore o onom što im se desilo pred svojim komšijama, pred onima koji su eventualno bili posmatrači tih zločina i pred državnom komisijom koja im je na taj način davala, odnosno priznavala dostojanstvo njihove prirode.

Što se tiče **ovlašćenja**, to je sledeća tema o kojoj bih nešto kratko rekla. Znači, ovlašćenja koja jedna komisija može da ima mogu da se kreću od toga da se izjave

uzimaju od žrtava i svedoka, eventualno od počinitelaca, ali takođe ovlašćenja mogu da idu dotle da komisija ima čak i pravo da nekoga obavezno pozove na saslušanje. Dakle, ukoliko neko odbije, da komisija može da ga pozove na saslušanje, ukoliko on to i dalje odbija, da komisija može da ga pošalje na sud. Takođe, neke komisije su imale mogućnosti da uzimaju dokumenta, da ulaze u arhive, različite institucije, da konfiskuju dokumenta koja su smatrali bitnim za svoj rad. S druge strane, koliko je ovo bilo dobro ili loše, mnoge komisije koje su imale ovo pravo nisu ga koristile ili im to nije koristilo, bilo da su arhive bile već uništene, da su dokumenta bila u potpunosti nestala kako se to obično govorilo, ili su na neki način, čak i kada su mogli nekoga da pozovu da obavezno svedoči pred komisijom, to pravo koristili kao vrstu pretnje, znači nisu do kraja ni gonili sve koji su odbijali da svedoče. Međutim, ima nekoliko slučajeva, pogotovo u slučajevima visokih političkih ličnosti se to pravo koristilo. I onda su se sudski procesi protiv njih koristili da komisija prikaže dokaze koje je prikupila o njihovom ponašanju. Imate komisije koje nisu imala široka prava i veća ovlašćenja, ali se mogu smatrati uspešnim. To su, pre svega, čileanska i argentinska komisija, ali to je prvenstveno ono što sam rekla. Uspešnost jedne komisije se meri po tome koliko je zainteresovan njen osnivač da u potpunosti sprovede njene preporuke.

Sledeća tema o kojoj bih nešto kratko rekla je **odnos prema počiniocima**. Naime, komisije su se od drugih mehanizama tranzicione pravde, barem u početku, razlikovale po tome što su one, za razliku od suđenja, fokusirane na žrtve. I u fokusu njihovog rada stoji žrtva koja je za njih neophodna. One uzimaju izjave od žrtava, one pripremaju liste žrtava, one izveštaj komisije predstavljaju javnosti a čak, kao što je to bio slučaj sa čileanskom, kada je svaka od porodica dobila izveštaj sa pismom predsednika u kome je upućeno izvinjenje zbog zločina koji su počinjeni prema toj porodici i u kome je navedena tačna strana na kojoj se nalazi podatak o stradanju člana njihove porodice. Komisije su fokusirane na žrtve, međutim, ono što su vremenom one počele da rade, to je da uključuju počinioce u svoj rad. To je prva i na veoma kreativan način učinila južnoafrička. To je vrlo kritikovan način odnosa prema počiniocima i vrlo je kontroverzan. Naime, budući da su suđenja tamo bila nemoguća doneta je jedna bolna odluka da se počiniocima koji su spremni da priznaju istinu ponudi amnestija zbog onoga što su radili, ali u zamenu za potpunu istinu o svemu onome što su činili. Od toga, da kažu ko im je naredio određenu stvar, od koga su primili naređenja, do toga da daju kompletno sve činjenice o tome koga su ubili, kako su ubili, gde su zakopali tela i tako dalje. Međutim, budući da je amnestija za najteža kršenja odnosno za zločine međunarodnog krivičnog prava zabranjena ja se ne bih zadržavala na ovome, govorila bih o nekim drugim načinima. Naime, druge komisije koje nisu izabrale da daju amnestiju odgovornima za zločine koji su počinjeni u prošlosti, izabrale su drugačije načine. Budući da su tamo suđenja bila nemoguća, onda su se oni koristili onim što su mogle, a to je imenovanje krivaca. Neke komisije su donele odluku da nikada ne izdaju spisak onih koje su žrtve navele za ono što se desilo, dok su neke od njih našle kreativne načine da ovi spiskovi odgovornih dođu do javnosti i na taj način dođe do nečeg što se zove javno imenovanje i osramoćenje odgovornih za ono što se desilo. Ipak, mislim da to nije pitanje, s obzirom da mi imamo suđenja, koje je izuzetno važno, na koji način će se eventualno neke komisije odnositi prema počiniocima, ali u svakom slučaju dobro je da se zna da su postojali načini na koji su se komisije odnosile prema ovoj grupi.

Sledeća tema o kojoj bih nešto kratko rekla je **istraga o prisilnim nestancima**. Naime, ova tema je izuzetno važna bila za sve komisije. Neke komisije su se fokusirale isključivo na ovaj vid povrede, pa su dolazile u situaciju da budu kritikovane od strane udruženja žrtava i onih koji su preživeli neki drugi tip povrede,

na taj način što je mandat fokusiran samo na ovaj tip povrede. One komisije koje su imale nešto širi spisak koje su istraživale, bavile su se ovim zločinom u okviru svega ostalog. Mnoge komisije su imale svoje timove za ekshumacije i identifikacije ili su koristile usluge različitih nevladinih organizacija ili različitih timova za ekshumacije i identifikacije, za forenziku. Dok je, recimo, samo u slučaju Čilea gde se ovo pitanje postavilo kao izuzetno važno, ovo pitanje izdvojeno. Naime, komisija koja je postojala devedesetih godina je dala preporuku državi da je ovo pitanje do te mere važno i značajno za Čile da treba da se osnuje posebna komisija koja bi se bavila prisilnim nestancima i ovakvo jedno telo je kasnije i formirano. Tako da se ova komisija posebno bavila, na državnom nivou, pitanjem lokacije masovnih grobnica, ekshumacijom, identifikacijom tela koja su pronađena u ovim grobnicama.

I poslednja tema o kojoj bih govorila su **reparacije za žrtve**. Naime, svaka komisija mora da završi svoj rad finalnim izveštajem. Ona komisija koja to ne učini, smatra se kao primer neuspešne. Najbolji primer je Komisija za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije koja nije napravila ni jedan jedini dokument, ni jedan jedini papir nije izdala. Svaka komisija mora da završi svoj rad finalnim izveštajem, pa da li će to biti na 300 strana ili 7 ili 9 tomova kao što su neki veliki izveštaji, to je već drugo pitanje. Svaki izveštaj različitih komisija mora da se sastoji od dve stvari: to su njihovi nalazi, da se kaže ko je koga ubio, gde, kako, ko su žrtve, da navede imena i njihove preporuke državi. Preporuke mogu da budu veoma kreativne, od toga da država prizna taj spisak žrtava kao validni državni spisak, do toga da se predlažu različite reforme u oblasti zakonodavstva, da se uvedu novi zakoni, kao zakoni koji će garantovati neponavljanje zločina, da se vrši revizija udžbenika istorije koji će na pravi način govoriti o prošlosti jednog društva, da se podignu spomenici, da predsednik ili predstavnik države uputi javno izvinjenje žrtvama za ono što im se desilo u prošlosti. Reparacije mogu da se kreću do onih možda najproblematičnijih, a to su materijalne. Reparacije su materijalna nadoknada za učinjenu štetu koja se obično daje, s obzirom da mi kada govorimo o post-konfliktnim društvima mi uglavnom govorimo o izuzetno siromašnim zemljama, znači mogu da se kreću od toga da svaka žrtva ponaosob, u skladu sa povredom koju je preživela, dobije određenu materijalnu kompenzaciju, do toga da sve žrtve zajedno dobiju jednu sumu u vidu penzije koja će im biti data. Do sada jedini uspešan program reparacije ima Čile koji je svoje žrtve obeštetio time što svaka porodica dobija penziju, svako dete žrtve, sin ili kćerka, su korisnici besplatnog obrazovanja do kraja univerziteta, svaki član porodice, majka, otac, supruga, suprug ili deca imaju pravo na besplatno socijalno i zdravstveno osiguranje u ovoj zemlji. Pored toga sve žrtve su dobile i simboličku reparaciju od predstavnika države kao što je bilo primanje lične kopije tog izveštaja Komisije za istinu i pomirenje, kao što je to bilo javno izvinjenje upućeno svima kolektivno od strane predsednika i ime svake žrtve se nalazi ispisano na centralnom trgu u Santjagu de Čileu, gde se nalaze svi njihovi podaci od godine rođenja do, onoga što je najbitnije, godine nestanka ili godine smrti. Eto toliko, hvala.

Ljiljana Spasić: Hvala vam Marijana. Dakle, predlažem da u skladu sa onim što smo čuli, a predstavljaju iskustva drugih, razmišljamo o tome šta je to što bi moglo da bude primenljivo u našem društvu, a takođe bi bilo jako dobro da razmišljamo o tome šta odgovara našim kulturama i tradicijama. Stoga, nastavljamo rad dalje i ja predlažem da nas o istorijatu osnivanja inicijative za REKOM upozna Andrej Nosov. Andrej, izvoli.

Istorijat inicijative za osnivanje REKOM

Andrej Nosov, Inicijativa mladih za ljudska prava, Koordinacijsko veće Koalicije za osnivanje REKOM

Andrej Nosov: Ja ću vrlo kratko, pre svega one ljude koji nisu članovi Koalicije informisati o jednom trogodišnjem procesu kroz koje su organizacije koje su danas u Koaliciji, a i neke druge koje nisu u Koaliciji, prošle, kako bi došlo do formiranja same Koalicije i zapravo uobličavanja ideje odnosno inicijative za zagovaranje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava. Ja ću pokušati da vam u kratkim crtama objasnim kako je teкао taj proces i navedem neke datume i ključne momente u odnosu na taj proces. Tri partnerske organizacije, organizacija za ljudska prava Documenta iz Zagreba, Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva i Fond za humanitarno pravo, 6. aprila 2006. godine su krenule da organizuju regionalne sastanke, rasprave, različite forume u kojima se razgovaralo o mehanizmima za iskazivanje i utvrđivanje činjenica. U okviru tog partnerstva tri organizacije za ljudska prava, veliki broj organizacija iz čitave regije učestvovao je na različitim događajima tokom ove tri godine i praktično učestvovao u formulisanju ove inicijative za zagovaranje osnivanja REKOM. Do sada je ova grupa organizacija okupljena oko Koalicije za REKOM, najpre njeni inicijatori, a nakon toga i sama Koalicija, organizovala četiri foruma i preko 15 konsultacija sa različitim akterima civilnog društva. Ovi forumi, prvi je organizovan u Sarajevu 2006. godine sa namerom da organizacije koje su organizovale Forum pokriju debatu na regionalnom nivou o mehanizmima za kazivanje i utvrđivanje činjenica, ali sa jednim posebnim aspektom na suđenja za ratne zločine pred domaćim sudovima u čitavoj regiji, te jednu jaku potrebu pre svega žrtava da se prizna i prihvati njihova patnja, da se dođe do pravde i da na adekvatan način države naslednice bivše Jugoslavije odgovore na njihove potrebe. A sa druge strane i potreba društava, dakle svih nas koji živimo u ovim zajednicama u zemljama bivše Jugoslavije da znamo šta se to precizno i tačno dogodilo u prošlosti. Imajući to u vidu organizovan je Prvi regionalni forum u Sarajevu 2006. i svi učesnici su vrlo jako podržali suđenja za ratne zločine na regionalnom nivou i učesnici su između ostalih bili i tužioci iz čitave regije koji su naglasili značaj regionalne saradnje u istraživanju ratnih zločina, u utvrđivanju činjenica i u povezivanju između onih organa u svim državama naslednicama bivše Jugoslavije koji se bave sudskim postupcima odnosno utvrđivanjem individualne krivične odgovornosti. Na tom prvom forumu se prvi put zapravo pojavila i ideja i potreba, to je bio jedan specifični trenutak kada se u Bosni i Hercegovini vodila rasprava da li treba formirati bosanskohercegovačku komisiju za istinu. Zapravo su učesnici, s jedne strane, odbacili taj predlog koji je bio u Bosni i Hercegovini i kritikovali u velikoj meri način na koji je parlament Bosne i Hercegovine hteo da dođe do formiranja takve komisije. A dok su, s druge strane, svi prepoznali potrebu da pored suđenja za ratne zločine koja se odvijaju pred našim nacionalnim sudovima, pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, mora postojati još neki mehanizam koji će obezbediti da se glas žrtava čuje. Imajući u vidu tu ideju u naredne dve godine tri partnerske organizacije krenule su u širi proces konsultacija. Tih konsultacija je organizovano 15, sa različitim akterima, organizacije mladih, na nacionalnom nivou, na regionalnom nivou, zatim sa umetnicima, zatim sa predstavnicima organizacija za ljudska prava, sa novinarima i tako dalje. Sve ove konsultacije su negde pomogle u profilisanju i definisanju ove inicijative koja se danas nalazi pred nama i o kojoj treba danas da razgovaramo, a to je inicijativa za osnivanje REKOM. Rekao sam da ću danas pomenuti nekoliko važnih datuma.

Simbolično ili ne, 9. maja 2008. godine, na Dan Evrope, u Podgorici su predstavnici udruženja žrtava iz zemalja bivše Jugoslavije, veliki broj ljudi koji je prisustvovao tim konsultacijama, podržali tri partnerske organizacije kao inicijatore da nastave proces konsultacija o ovoj regionalnoj komisiji i dali nekoliko specifičnih i vrlo posebnih zadataka za inicijatore da organizuju i uredi odnose među organizacijama, s jedne strane, ali i da sa druge strane uredi adekvatan prostor za konsultativni proces za veći broj i žrtava i članova tih udruženja da učestvuju u kreiranju komisije. Ono što je sasvim bilo jasno i sa tih konsultacija i sa brojnih drugih je da mi nemamo potrebu za nezvaničnom komisijom. Dakle, veliki broj učesnika na svim ovim konsultacijama je tražio i zahtevao da predlog koji bi došao iz civilnog društva ide ka državama, odnosno da se od država, parlamenata, ako hoćete i predsednika, to još uvek nije definisano, to je jedno od otvorenih pitanja, da se zagovara pitanje zvanične komisije za utvrđivanje činjenica. To znači da već postoje različiti modeli saradnje civilnog društva, od kojih je svakako ova Koalicija za REKOM primer jednog, rekao bih najsloženijeg i najkompleksnijeg od onih koje poznajemo do sada u regiji, ali da sa druge strane mi imamo potrebu da države naslednice bivše Jugoslavije odgovore na potrebu žrtava. Dakle to je bio jedan od recimo prvih zaključaka oko kojih nije bilo nekih većih sporenja među učesnicima konsultacija. Zašto je taj 9. maj 2008. godine važan? Zato što ste tada za jednim stolom, to je bio vrlo značajan momenat, imali predstavnike udruženja žrtava koji u javnosti, koji veoma često u prošlosti su bili sukobljeni, imali su drugačije, različite interese. Ali onda se dogodilo da zapravo ovu inicijativu i samu ideju formiranja komisije zajedno brane, recimo, predstavnici udruženja žrtava sa Kosova koji dolaze iz albanske zajednice sa predstavnicima udruženja, takođe sa Kosova, koji dolaze iz srpske zajednice. Dakle, dogodilo se to da su žrtve međusobno prepoznale koliki značaj za njih ima jedan ovakav konsultativni proces, s jedne strane, a sa druge strane stvaranje tog jednog zvaničnog foruma, odnosno zvanične forme u kojoj bi se priznala ta njihova patnja. Drugi važan datum za ovu našu Koaliciju za REKOM je 29. oktobar 2008. godine kada je zapravo Koalicija za REKOM zvanično i formirana na Četvrtom regionalnom forumu u Prištini/Prishtinë. U našoj Koaliciji u ovom trenutku je 130 organizacija i preko 300 pojedinaca. Ove organizacije, što je vrlo specifično za ovu Koaliciju, su se ujedinile oko REKOM, oko zagovaranja REKOM. Međutim, kada dođete na teren nekih drugih programskih aktivnosti koje te organizacije sprovode videćete da tu imate jedan vrlo različit, rekao bih, do sada nikad organizovan, skup organizacija koje su na jednom mestu. Dakle, tu su udruženja porodica žrtava, imamo čak i neka udruženja koja se bave veteranima, dok sa druge strane imate organizacije mladih, za ljudska prava, organizacije koje se bave zelenom politikom, ekologijom, do onih organizacija koje se bave ženskim pravima i ženskih grupa za ljudska prava iz čitave regije. Važan segment čitave ove inicijative predstavlja konsultativni proces koji zapravo danas i počinje odavde iz Pančeva za čitavu regiju. Inicijatori su, pre nego što su formirali Koaliciju shvatili da je neophodno da prošire broj organizacija i ljudi koji će, s jedne strane, stvarati tu Koaliciju, a sa druge strane, učestvovati u čitavom procesu. Stoga je sredinom prošle godine formirano najpre jedno manje Koordinacijsko veće tog nekog inicijativnog procesa koordinacije za REKOM, dok danas mi imamo Koordinacijsko veće koje broji dvanaest ljudi iz čitave regije, koje praktično upravlja i donosi sve važne odluke u odnosu na samu Koaliciju za REKOM, i ono što će se događati u konsultativnom procesu, i ne samo u konsultativnom procesu, već i drugim aspektima našeg rada. Čini mi se jako važno da za kraj ovog izlaganja napomenem da pored ova dva važna datuma, pred nama je još jedan važan datum. To je Peti regionalni forum koji će se dogoditi krajem maja u Podgorici kada će organizacije iz Koalicije za

REKOM, imati po prvi put svoju skupštinu koja će praktično utvrditi sva ova, rekao bih značajna, dosadašnja dostignuća u ovom procesu konsultacija i praktično će obezbediti da veći broj organizacija učestvuje u radu same Koalicije. Treba takođe napomenuti da je zahvaljujući pre svega Fondu za humanitarno pravo ovaj konsultativni proces pripremljen i da sada Koaliciju za REKOM očekuju po našem operativnom planu 70 konsultacija u regiji, četiri regionalne konsultacije, zatim održavanje foruma, rekao bih, na svakih šest meseci naredne tri godine. I takođe Koaliciju za REKOM očekuju brojna velika i važna pitanja o kojima ćemo danas popodne razgovarati. Neke od njih je analizirala, u odnosu na druge komisije, danas Marijana Toma. Tako da bih ja sada, na kraju, uz ovaj kratki istorijat, imate u svojim materijalima preciznije informacije i naravno više informacija svako od vas može da dobije kad god želi, postoji sajt Koalicije za REKOM, to je www.korekom.org i tu se nalaze svi ovi dokumenti, svi ovi važni materijali. Ja bih samo na kraju pozvao sve da pogledaju poslednju stranu u svojim materijalima, to je Izjava o pristupanju Koaliciji za REKOM. Ja se nadam da će danas bar neki od vas, za one koji nisu članovi ove Koalicije, prepoznati značaj podrške i participacije u jednoj ovakvoj koaliciji, stoga vas na ovom početku pozivam da se priključite ovoj Koaliciji. Namera nam je da ona bude što veća i da ima što veću podršku u okviru civilnog društva u zemljama naslednicama bivše Jugoslavije. Hvala vam.

Ljiljana Spasić: Hvala Andrej. Predlažem da sada, nakon ovog upoznavanja sa istorijatom inicijative za REKOM, predemo na osnovno pitanje - zašto Regionalna komisija o utvrđivanju činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava? Abdullah Ferizi. Abdullah, izvoli.

Zašto REKOM?

Dinko Gruhonjić, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Koordinacijsko veće Koalicije za osnivanje REKOM
Abdullah Ferizi, Forum ZFD, Kosovo

Abdullah Ferizi: Pre svega, ja bih se izvinio za moguće greške u jeziku pošto moj srpski nije baš savršen, ali ja ću pokušati da budem jasan, a dovoljno je što imamo i deo posle ručka kada ćemo pričati malo više. Kao što vidite u vašim agendama pitanje *Zašto REKOM?* ponavlja se nekoliko puta. I to pokazuje koliko je važno da se objašnjava REKOM i da se dobijaju mišljenja ljudi u konsultacijama koje je Andrej spomenuo, o tome kakav bi REKOM najbolje odgovarao potrebama ovog društva i zašto je u stvari REKOM važan. Ja bih započeo ovu priču donoseći jedno moje iskustvo od pre nekih dve nedelje. Ja dolazim iz Mitrovice/Mitrovicë, dakle ne iz Prištine/Prishtinë. Verovatno znate da je Mitrovica/Mitrovicë grad u severnom delu Kosova podeljen na srpski severni deo i albanski, južni deo. Pre nekih dve nedelje ja sam sreo ženu koja dolazi iz severnog dela grada, ali je Muslimanka, dakle nije Srпкиnja, i koja mi kaže da se celog života obrazovala, nju su naučili da su u onom prošlom ratu, Drugom svetskom ratu, Partizani bili dobri momci, a da su Nemci bili loši momci, a zajedno sa Nemcima i neki drugi sa ovih prostora, Ustaše, Četnici, Balisti. I ona mi kaže da tek sada posle 50 godina ona treba ponovo da uči istoriju i da sazna da nije baš onako kao što su je naučili. Možda su ovi loši momci bili dobri ili ovi dobri bili loši. Ta mala anegdota je mene podsetila na jednu pesmu koja kaže da ovde na Balkanu svako može da ti bude dušman i brat i da na svakih 50 godina izbije

rat. Tako da na neki način, ta anegdota i ova pesma pokazuju za mene važnost - zašto REKOM i zašto treba da se oslanjamo na istoriju i da se sakupljaju činjenice: da bi se iz tih činjenica stvorila, ne samo *database* svih žrtava i ne samo da se te žrtve rehabilituju i da se vraća dostojanstvo žrtvama i njihovim porodicama, nego i takođe da se, pokazujući činjenice, zaustavi zloupotreba tih žrtava u neko druge vreme od bilo kakve dnevne politike. Ono zašto ja takođe mislim da je važno, **zašto je REKOM potreban za prostor bivše Jugoslavije jeste da se obezbedi da se nepoverenje i mržnja koja je postojala do nedavno i započela ove ratove, da se to ne prenosi na nove generacije. I da te nove generacije imaju mogućnost, ne da zaboravljaju prošlost i istoriju, ali da je saznaju jako dobro i da u bazama saznanja te istorije imaju neku zdravu podlogu za razvitak i za pravljenje svoje budućnosti na način koji bi njima odgovarao i koji bi obezbedio da se te mržnje i ratovi ne ponavljaju u budućnosti.** Ja nisam došao sa najboljim pričama, tako da ako neko ima nešto da kaže, ja bih više voleo da u delu posle ručka odgovoram na vaša pitanja. Zahvalio bih se.

Ljiljana Spasić: Hvala i vama i ja se izvinjavam na grešci koju sam napravila na početku. Najavila sam vas kao gosta iz Prištine /Prishtinë, a ne iz Mitrovice /Mitrovicë. Dakle, Dinko izvoli.

Dinko Gruhonjić: Dakle dobar dan svima i ko me vidi i ko me ne vidi i koga ja vidim i koga ne vidim. Ja bih na početku samo da ispred naše male, ali časne Koalicije koja se zove Građanska Vojvodina, da vas obavestim, ako već niste znali, da je Skupština grada [Novog Sada] juče i zvanično i definitivno i konačno usvojila našu inicijativu da jedan prolaz u strogom centru Novog Sada ponese ime po Srđanu Aleksiću, mladiću iz Trebinja koji je u januaru 1993. ubijen u centru grada, deset metara od policijske stanice zato što je pokušao i uspeo da zaštiti svoga komšiju Alena Glavovića od četvorice monstruma koji su pokušali da ga ubiju samo zato što je bio *inoveran*. Mislim da je ova priča apsolutno komplementarna sa ovim o čemu mi danas govorimo i da je ma koliko bila samo na simboličkoj ravni, ipak dokaz da se stvari pomeraju i da se mogu pomeriti pa makar i na tako užim koracima, ma koliko nam naša stvarnost ponekad izgledala i suviše tmurno. Dakle, namera je da o ovoj temi, pitanju koje mi je dato, *Zašto REKOM?*, o tome govorim kao o retoričkom pitanju. U post-jugoslovenskim društvima, kao što vidimo, ratni zločini koje je počinila druga strana neprestano se ističu u prvi plan dok se vlastiti zločini zataškavaju, minimizuju i pravdaju se, dakle, razlozima žrtve. Postoji isto tako jaka identifikacija u našim društvima upravo sa optuženima za ratne zločine. Kao novinar, mogu da kažem samo kratko, pošto će kolega Zovko o tome da kaže nekoliko reči, da u *eks-jugoslovenskim* društvima kada je reč o izveštavanju o ratnim zločinima, kad su mediji u pitanju, glavnu ulogu imaju optuženi za ratne zločine. Kao što vidite, mediji obiluju njihovim ispovedima. Kod nas u Srbiji se čak Srpska radikalna stranka na neverovatna način uspela izboriti za direktne prenose suđenja jednom partijskom lideru što je slučaj bez presedana i što je potpuno obrnuto od onoga što mi zapravo želimo, a to je da se čuje glas žrtve. Kod nas je slučaj da je Vojislav Šešelj, iako van Srbije već šest godina, da mu je popularnost u jednom momentu bila izuzetno visoka, iako nije tu, zato što je postao medijska zvezda i atrakcija. Dočim su svi svedoci koji su bili i zaplašeni, koje naša država nije zaštitila i na taj način dovela zapravo u opasnost ishod ovog čitavog suđenja, zapravo potpuno marginalizovani. To je zapravo samo jedan primer. Na suđenju pokojnom Miloševiću imali smo priliku da vidimo iste priče, dakle glas svedoka apsolutno ne dopire preko medija do publike. Ono što treba znati, dakle pored toga što su žrtve zaboravljene u javnosti, je zastrašujuća činjenica

da se evo do današnjeg dana još uvek ne zna sudbina 16.252 nestale osobe sa područja bivše Jugoslavije. Mislim da ne treba posebno naglašavati o kojoj količini traume je u tom slučaju reč, koliko porodica na prostoru bivše Jugoslavije ne zna čak ni za kosti svojih najmilijih. Ja ću se u ovom izlaganju poslužiti i citatima [iz knjige] *Neizrecive istine* autorke Pricilla Hayner, gde ona kaže kada je reč o žrtvama sledeće:

„Većina komisija za istinu planirana je tako da u središtu pažnje prvenstveno budu žrtve. Iako komisije mogu da istražuju umešanost nekih počinitelaca u kršenja prava i mogu da dobiju kritične informacije jer se obraćaju okrivljenima i drugim počiniocima iz represivnog sistema, one mnogo vremena i pažnje posvećuju žrtvama. Obično uzimaju iskaze od širokog niza svedoka, žrtava i preživelih. A sve te priče razmatraju kada analiziraju širi obrazac događaja. Time što slušaju priče žrtava i možda održavaju javne pretrese i objavljuju izveštaje u kojima se opisuje široki repertoar doživljenih patnji, komisije žrtvama omogućuju da se oglase u javnosti i da njihova patnja dopre do svesti šire javnosti. Kako su odmicali pretresi pred, recimo, južnoafričkom komisijom tako su, na primer, terapeuti koji su radili sa osobama koje su preživele mučenje, uočavali da u javnosti vidno raste razumevanje za žrtve i priznavanje njihovih potreba. Na neke žrtve i preživele ovaj proces, dakle, može delovati kao katarza ili kao isceljenje.“

Sve u svemu, zaključno sa martom 2009. godine, mislim da Andrej nije naveo taj podatak, inicijativu je podržalo više od 150 nevladinih organizacija i više od 200 pojedinaca, a pretpostavljam da će se nakon današnjih konsultacija taj krug proširiti i kada su u pitanju i organizacije i pojedinci. Osnovni cilj REKOM jeste stvaranje tačnog i objektivnog zapisa o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava, počinjenih u periodu od početka 1991. do kraja 2001. godine. Dakle, ovaj vremenski raspon vam jasno kazuje da je reč o ratnim zločinima koji su počinjeni, počev od raspada Jugoslavije, dakle počev od rata u Sloveniji i zaključno sa sukobom u Makedoniji. Šta je, za mene, osnovni cilj REKOM? Imali smo sada prilike da povodom obeležavanja desete godišnjice NATO bombardovanja bivše SRJ tokom koje je naročito stradao i ovaj grad u kome smo danas gosti, vidimo kako izgleda kada proces poricanja ili guranja prošlosti pod tepih, zapravo dostigne neku svoju zrelu fazu. Neka me neko ispravi ako grešim, i kada su mediji u pitanju i kada su zvaničnici u pitanju, ali baš niko ovde nije govorio o uzrocima i posledicama. O onome što je zapravo dovelo do tog bombardovanja i što je prouzrokovalo sukob Srbije sa celim svetom kao vrhunac apsurdna te Miloševićeve politike. Ja sam se često pitao, i Janja Beč, koja je ovde prisutna i koja je zbog toga bila kandidovana i za Nobelovu nagradu za mir, kao što je neko rekao, možda bolje za Nobelovu nagradu za *nemir*, pomagala mi je u tome da razumem premda nisam siguran da i ona i dan danas razume iako se dugo bavila proučavanjem genocida, kako do njih dolazi i zbog čega, koji to mehanizmi dovode do strašnog izlivanja mržnje u recimo, mojoj Bosni i Hercegovini. I da vam pravo kažem do danas nisam naišao, nisam uspeo sebi do kraja da objasnim šta je dovelo do takve provale mržnje. Ovde je široko prisutna i rasprostranjena teza koja se gura iz onih vrhova vlasti, što je potpuno očekivano i razumljivo, da prošlost treba zaboraviti. U državi poput Srbije, ovde gde se nalazimo, čak je potpisana nekakva deklaracija o pomirenju između Demokratske stranke i Socijalističke partije Srbije što je zapravo pravi indikator kakav odnos prema prošlosti ima aktuelna vlast u Srbiji. Međutim, ono što je opasno jeste činjenica da aktuelna vlast u Srbiji, iako je ona politička i intelektualna elita, očigledno ne shvata niti prosto želi da shvati. Opet

se vraćam na provalu mržnje u Bosni i Hercegovini. Sada kada bi napravili neko istraživanje javnog mnjenja verujem da bi rezultati na postavljeno pitanje „da li ste za to da se otvori jasno i glasno proces suočavanja“ bili porazni za nas koji smo za osnivanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica vezanih za ratne zločine. Zato što je stvar vrlo kompleksna, da ne ulazim u detalje. Međutim, s druge strane svi ti koji bi rekli da nisu za to, ili barem većina njih, imaju svoju *istinu* zato što im nikada nije ponuđena kompletna verzija, opis događaja, koju pričaju gde? Oni tu priču pričaju cupkajući unuke i decu na koljenima. I ja sam siguran da je upravo sa tih margina, sa te osnovne ćelije društva, iz porodice zapravo i krenula čitava priča mržnje. Recimo, tokom socijalističkog perioda u bivšoj Jugoslaviji, neko je to rekao ovde, imali ste zvaničnu istoriju koja je delila ljude na *bad guys* i *good guys*, po onom američkom principu. Nije bilo prilike da se govori otvoreno o tome šta se zaista dešavalo i prošlost je gurnuta pod tepih zahvaljujući jednoj, tada vladajućoj, ideologiji. Ta ideologija je bila pogrešna ma koliko bila antifašistička. Da je bila pogrešna, ja sam se suočio sa time kada sam 1991. godine živeo u studentskom domu u Novom Sadu i kada je počeo rat u Bosni i Hercegovini, kada se rat, kako se to kaže, zakuvavao, i kada su počeli da dolaze ljudi iz Bosne i Hercegovine koji su ovde odjednom otvoreno, oslobođeni svakih stega, počeli da govore o četničkom poreklu svojih familija. Ja sam do tada, kao mladić koji je tada imao 21 godinu, živeo u tom socijalističkom kavezu, bio sam tako vaspitan, bio do tada ubeđen da smo svi bili partizani. Zamislite mog iznenađenja kada sam shvatio da je partizana bilo u Bosni, Lici, Baniji, Korduni i Dalmaciji, a da su ostalo bili četnici, ustaše i tako dalje. Ja sam doživeo gubitak iluzija, smršao sam 15 kilograma, izgubio sam volju za život. Ali sam video da su svi ti ljudi koji su išli u iste škole u koje sam ja išao, koji su učili iz istih udžbenika istorije iz kojih sam ja učio, zapravo imali svoje porodične verzije istorije. Da su svi oni znali ko im je koga ubio na koji način, ko je u koju jamu bačen. To mi je za sada jedino što sam uspeo sebi da objasnim i što mi se čini logičnim zašto je rat u Bosni i Hercegovini koji je trajao do 1992. do 1995. bio najvarvarskiji i zašto se Bosna i Hercegovina ne mogu pohvaliti srećnom istorijom. Uostalom, koja država može, ne samo na Balkanu? I šta nam to govori? To nam govori da nizanje trauma, guranje trauma pod tepih zapravo obavezno proizvodi da će te aveti prošlosti izaći iz mraka u sve gorj i gorj rugobi, sve krvoločnije i sve krvoločnije. U regionu kakav je Balkan, u regionu koji se uvek nalazio, kako me je Janja učila, na rubu velikih carstava, u regionu u kojem države i narodi imaju ogroman problem sa definisanjem identiteta i dan danas, traume nisu rešene ni posle turskog perioda, ni austrougarskog, ni posle Prvog svetskog rata, ni posle Drugog svetskog rata. Vojvodina u kojoj danas sedimo, koja se definiše kao jedna izuzetno tolerantna pokrajina, kao što svi mi znamo koji živimo u Vojvodini, svuda oko nas postoje masovne grobnice podunavskih Švaba. Sada na putu ovamo prošli smo pored mesta koje se zove Knićanin gde je masovna grobnica podunavskih Švaba. Mesto Bački jarak, pored Novog Sada, izgrađeno je na masovnoj grobnici podunavskih Švaba. Ribarac, omiljeno izletište Novosađana, izgrađeno je na masovnoj grobnici podunavskih Švaba. To su sve zastrašujuće stvari, i ako neko misli da to tako može da ostane, da nam se to neće vratiti, da nam se to neće obiti o glavu, ne mora daleko u prošlost da ide. Dovoljno je samo da se vrati u proteklu deceniju. Vi ovde imate u materijalu, ja ne bih sada da vam čitam materijal kada ste ga već dobili, taksativno nabrojane i argumente u prilog tome zašto REKOM. Ono što je bitno reći i napomenuti je da je REKOM vansudsko telo. Zašto je to važno? To je važno zbog toga što sudovi do 2020. godine će procesuirati jedan marginalan broj optuženih za ratne zločine. Sudovi će u svojim procesima izvesti kao svedoke jedan mali broj žrtava. Te žrtve su, kao što znamo,

izložene advokatima odbrane. Te žrtve su izložene u sudskim procesima nedobronamernim medijima. I zbog toga je REKOM najbolji i najpotrebniji, zbog glasa žrtve. Jer bez obzira na sve, glas žrtve se ovde nije čuo. Recimo, ova naša inicijativa za Prolaz Srđana Aleksića u Novom Sadu, to je priča koju smo mi pokrenuli pre više od dve godine, i ja sam pratio kakav je bio odjek na različitim internet forumima širom regiona, pošto su tu vest objavili svi mediji u regionu, niko se nije drznuo da kaže ružnu reč protiv toga. Jer nemoguće je biti toliki monstrum pred takvim jednim humanim delom kao što je bilo Srđanovo delo. Nemoguće je biti toliki monstrum pa nakon onog snimka kako *Škorpioni* ubijaju Bošnjake iz Srebrenice reći bilo šta sem da su oni monstumi i da žrtvama kažemo *slava im*. Dakle zbog toga je potreban REKOM. REKOM je potreban žrtvama i, ma koliko to patetično zvučalo, zbog moje dece, zbog vaše dece. REKOM je potreban ovom regionu da se ono što se dešavalo tokom protekle decenije više nikad ne ponovi. Ukoliko ne dobijemo REKOM, vrata da se to ponovi su širom otvorena. Dakle, iako je i meni u nekom trenutku ovo izgledalo kao borba sa vetrenjačama, kao nemoguća misija, ono što trebamo imati na umu je da, ako ništa drugo, imamo moralnu obavezu da pokušamo, da jednog trenutka u životu ne kažemo da nismo ni probali. Ono što treba imati u vidu je sva kompleksnost ovog procesa. Čuli smo od Marijane za neke primere komisija za istinu i pomirenje, kako se one u žargonu zovu. Mi smo namerno izbegli takav naziv, o tome ćemo pričati popodne ako bude takvih pitanja. Treba imati na umu da će ovu komisiju formirati sedam država. Po mom mišljenju, iako nisam pravnik i Marijana to bolje poznaje, već sama ta činjenica govori o tome da ovo nije najkomplikovanija komisija u regionu, već na svetu, koja je ikada postojala. Znači ni jedna od onih komisija nema to iskustvo da ju je formiralo sedam država. Tako da eto, ja vas pozivam da nam se pridružite i da se uključite u rad Koalicije za REKOM. Kažem, mnoge stvari izgledaju nekad kao *donkihotovski*, ali ja sam siguran da ćemo uspeti. Hvala.

Ljiljana Spasić: Hvala, Dinko. Gospodine Zovko, izvolite.

Hrvoje Zovko: Ja ću par reči reći o REKOM, a i tome kako se medijski prate suđenja za ratne zločine. Ja ih pratim 10 godina, kako u Hrvatskoj tako i u Srbiji. Mislim da ovde uopće nije potrebno pitanje *zašto REKOM*. To je kao da postavimo pitanje zašto pijemo vodu. Ono je potrebno da u ovom prokletom području koje se zove područje bivše Jugoslavije, područje Balkana, kako već, nebitno, jednom zauvek utvrdimo uzroke i posledice ratova. I da se tačno definiraju popisi žrtava, to je nešto što svak u sebi, ko ima imalo savesti mora napraviti. Nije dovoljno da samo popišemo imena žrtava i kažemo neko je rođen tada, poginuo tada i ubio eventualno tada. Zbog čega je taj čovek ubijen? Je li ubijen zato što je Hrvat, Srbin, Albanac, Bošnjak ili ne znam zašto ili je ubijen zato što je neko iskoristio ratno ludilo pa mu presudio jer je znao da u tom trenutku onaj većinski narod kome je pripadao neće imati ništa protiv da se reši, da tako kažem uvjetno rečeno, jednog neprijatelja. Tako da ja tu vidim problem po pitanju popisivanja žrtava u BiH jer tamo se već pronašlo nekih 150 tisuća ljudi, žrtava. Jer svako voli napuhavati svoje žrtve, jer mi smo svedoci da u zadnjih 60 godina mi još nismo završili Prvi svetski rat, ni Drugi, a ovaj ćemo verovatno završiti u narednih 50 godina. I tu sam malo skeptičan po pitanju ovih država koje bi to trebalo potvrditi, jer ako vi utvrdite tačan broj žrtava i definirate ih onda ste izbili argument mnogim vlastima za manipulaciju, manipulaciju oko Jasenovca, manipulaciju oko Blajburga. Kao da te žrtve što su doživele najstrašnije zločine kao da ih trebamo ubijati svake godine, na način da se loptamo njima, kao da je taj broj

mali, jer svako ima potrebu sa svoje pozicije uvećat svoje žrtve, a umanjit tuđe. Nas su, recimo, u školama učili da su u Jasenovcu ubijani Srbi, Židovi, Romi. Niko nije spomenuo 13 tisuća Hrvata, i to su bili ljudi. To je samo bio dokaz da jedan fašistički sustav jednog Ante Pavelića je ubijao sve redom, ne samo one koji nisu bili Hrvati, već sve redom ko mu je stao. Zato je bitno da radimo na utvrđivanju uzroka. Jer vi ako radite žrtve iz Drugog svetskog rata, moramo reći zašto su ti ljudi ubijeni, koji je to sustav koji je odlučio da su oni smetnja da ih ubijemo. Tako da ova hvale vredna inicijativa, ja ću se osobno potruditi da je putem hrvatske televizije koja ovo sad i snima, da je podržimo i promoviramo. Bojim se da će imati još puno neprijatelja na ovom prostoru i ne treba imati iluzija da će ovo sve lako ići. Puno neprijatelja kojima će smetati jedna potpuna istina zašto i zbog čega se nešto dogodilo. Jer ako mi ne utvrdimo uzroke rata, na području bivše Jugoslavije, mi nismo napravili ništa. Evo, svi ovde prisutni, da vam je neko '85., '86. govorio da će se dogoditi Vukovar, Srebrenica, bombardiranje Srbije, da će se dogoditi Kosovo, sve to što se dogodilo, niko ne bi verovao. Kao da sada kažete, nema teorije da za 30 godina moje dete, bilo čija deca, moraju nositi uniformu, opet pušku i u rat. Pa ja ne bih hteo da moje dete više ikada ratuje, ne bih htio da ičije drugo dete. Tako bi trebalo jednom zauvek, bez obzira što će ti neki uzroci, posledice otvoriti, kako ljudi kažu, Pandorinu kutiju, pa neka je otvore, neka otvore, zašto? Ni jedan narod se ne može generalizirati, nijedna država, nijedno društvo prema tome nema bojazni da iko ikoga generalizira i kaže „Vi ste genocidni narod“, a ovaj kaže „Ne, vi ste“. Tako da mislim da će tu biti još puno otvorenih pitanja. Dobro, i ovo pitanje *Zašto REKOM*, to je retoričko pitanje, kako je rekao kolega Dinko, vrlo jasna stvar. Mi moramo jednom zauvek utvrditi jednu punu istinu i dati jedno dužno poštovanje žrtvama bez obzira na njihovu narodnost i veru. Što se tiče medijskog praćenja krenuću od Srbije u kojoj sada živim. Mislim da ima jedna medijska emisija na jednoj televizijskoj postaji koja pušta Haška suđenja, a kako bi se privukla pozornost gledatelja onda se rade džinglovi, kao puštaju se neki humoristički delovi. Imate Šešelja kako se smeje, imate ovog, imate ono, nebitno. I niko na to ne reagira. Ja mislim da je to uvredljivo, jer to nije humoristička emisija, još samo fale tamburaši. Bez obzira o kome se radilo, majka Albanka, Srpkinja, Hrvatica, ona je doživela ratnu traumu i to je grozna stvar. Ali ne, to se radi tako da se to prikaže na humorističan način. I to je ono što je kolega govorio i za slučaj Šešelja. Druga stvar, imate emisiju kada neko kaže, dovede čoveka koji zagovara, ne znam, koji je za ratne zločine, da tako kažem. I sada pitanje „Da li ste vi nekog ubili?“ on kaže naravno „Nisam.“, „U redu, jeste vi?“ „Nisam.“, „Poštovani gledatelji vi glasajte za tu emisiju pa još možete dobiti nagradnu igru od 100 tisuća dinara!“ Mislim to je banaliziranje, obezvređivanje žrtava, to je njima drugo ubojstvo, neovisno kako se oni zvali. Žrtva je žrtva, kao što je svaka majka majka, bez obzira kako se ona zvala. Druga stvar, meni je žao što moram reći, ne bih hteo da neko sad shvati da sam ja došao nekome držati lekcije i pametovati. Mnoge kolege ne razumeju šta znače oslobadajuće presude. **Oslobadajuće presude ne znači da je neko nevin, znači da mu nije dokazana krivnja, što je velika, drastična razlika. I u puno slučajeva se događa da postoje simpatije prema onima za koje verujemo da su izvršili zločine, mada nekima nisu dokazani. Njima se previše daje prostora, uopšte se ne daje pozornost na obitelji žrtava.** A razlog je tome što se suđenja koja se vode u Beogradu ne mogu snimati. Ja sam osobno poslao zahtev da snimamo izricanje presude za Ovčaru pa je to odbijeno. Nije mi službeno rečeno, ali je neslužbeno rečeno da je to pokušaj pritiska na suđenje. Ne znam kakav je to pritisak kada je već izrečena presuda u toj agoniji od suđenja koje traje već pet godina. Tako da, to su neke stvari i meni je žao što ljudi na to ne reaguju. Neću govoriti kako se sotonizira gospođa Nataša Kandić i u manjim

sredinama gospođa Ljilja Spasić ili svi njezini kolege i mnogi novinari. Takve neke stvari su se događale u Hrvatskoj pre nekoliko godina, danas je stanje kako-tako malo bolje. Ali uvek može biti bolje i svi se sećate onog skandaloznog suđenja za Loru i skandaloznog suca i to je bilo kao na nogometnim utakmicama, gde je dio mojih kolega se poistovećivao sa optuženima, a nije slušao to što kažu oni koji su doživeli tragediju. Tako da je tu na delu jedna medijsko-politička zamjena teza, nebitno je je li to suđenje u Zagrebu, Beogradu, Prištini/Prishtinë. Stvar je principa. Da žrtva mora biti na istom mestu. Ja pripadam novinarima koji misle da za neke priče nije bitna ona klasična čuvena druga strana. Uzmite primer Adolfa Hitlera i sada mu kažete „Imate 20 sekundi da kažete da li ste pobili Židove“ i on kaže „Nisam“, „U redu, niste“. I sada ovaj drugi kaže „Ne, ja sam ubijen“, i što? Dali ste isti tretman ali ste obezvređili žrtve. Tako da ima tu masa pitanja, ali bez iskrene medijske potpore mislim da će se ovaj celi projekat, da ga tako nazovem, da će se suočiti sa mnogim problemima. Tako da, nadam se da sam bar nešto pametno rekao. Ako sam nešto krivo rekao, nemojte zameriti.

Ljiljana Spasić: Hvala vam. Ja sad predlažem da napravimo jednu pauzu za ručak od sat vremena. Sada je dvadeset do dva, pa da u dvadeset do tri nastavimo drugi deo. Hvala vam.

Zašto i kakav REKOM

Dinko Gruhonjić: OK, možemo da nastavimo. Sada smo se šalili ovde, prvo mi lepo kažemo šta imamo, onda vam pružimo priliku da se najedete i onda očekujemo od vas *feedback*. No, dobro. Nadam se da ćemo uspeti da se razmrdamo i ako bi možda bilo bolje da sedimo u nekoj bašti i razgovaramo o ovim temama. Dakle, otvaram drugi deo današnjih konsultacija pod radnim nazivom *Zašto i kakav REKOM?* U onom delu imali ste prilike da čujete osnovne informacije o Inicijativi za osnivanje REKOM. Mislim da je iz uvodnih izlaganja bilo jasno da je ovaj proces u potpunosti otvoren i da su svima nama dragoceni svaki sastanak i svake konsultacije, gde po pravilu dobijemo neke nove ideje i sugestije i ja očekujem da će to danas biti i u Pančevu. Dakle, suština priče je da model REKOM koji će biti podnet, kako je to zamišljeno, parlamentima država u regionu, da je taj model potpuno otvoren, da je naša priča u odnosu na sva dosadašnja iskustva vrlo originalna. Da, na žalost ili na sreću, ne možemo prosto pomoću principa *copy-paste* prepisemo iskustva Južne Afrike i Sijera Leonea, Gvatemale, Argentine i tako dalje. Neka od tih iskustava mogu nam pomoći da bolje shvatimo čitav proces, ali na kraju će model REKOM koji ćemo podneti parlamentima biti, siguran sam, odraz potreba ovog specifičnog regiona i ovih posebnih država. Evo, ja vas pozivam da se uključite u diskusiju, pretpostavljam da ste zabeležili neka pitanja pa vas molim ukoliko imate pitanja za nas koji smo ovde i naravno ukoliko imate neke sugestije da počnemo. Izvolite. Ja ću da vodim računa o redosledu javljanja. Molim vas, naravno, da se predstavite pre nego što počnete.

Gordana Perunović-Fijat: Gordana Perunović-Fijat iz Kikinde. Htela bih da pitam na koji način države nastale raspadom Jugoslavije reaguju na inicijativu i funkcionisanje REKOM? Da li pomažu, čini mi se ne baš mnogo, da li odmažu i koje taktike tom prilikom koriste?

Andrej Nosov: Mi još uvek nismo sa čitavom ovom inicijativom krenuli ka državama. Još uvek predstavnici državnih institucija nisu uključeni u ove konsultacije.

Na regionalnim forumima smo, za sada generalno, za razgovore o mehanizmima za utvrđivanje činjenica imali predstavnike država, najviše, koji su otvarali te forume i učestvovali na tim prvim, uvodnim sesijama. Dakle, sem nekih nezvaničnih, rekao bih, informisanja o tome kakva je ova inicijativa nije bilo nekog našeg organizovanog pristupa institucijama u regiji, s jedne strane. A s druge strane, vrlo je teško govoriti da li postoji spremnost država u regiji da ovo podrže ili ne, jer još nismo ništa zvanično predložili. Zapravo, zamisao čitavog procesa je da 2009. godine izvedemo konsultativni proces u okviru civilnog društva u svim zemljama naslednicama bivše Jugoslavije, a da tek onda krenemo u taj proces lobiranja i pridobijanja podrške različitih političkih aktera u svim ovim društvima. Ako me pitate sad, da li je do sada razgovarano o strategiji kako dobiti tu podršku i kako, zapravo, naterati, imajući u vidu kakve su vlasti i kakav je odnos države, to je jedan od razloga zašto zagovaramo REKOM, jer nema tog jednog odnosa prema žrtvama i prema toj potrebi društva da zna činjenice. Svi dobro poznajemo, pogotovo ljudi iz regije iz svake od zemalja, kakav je odnos vlasti, dakle tu se ništa značajno nije promenilo. Ali mi verujemo, i zato zagovaramo ovu inicijativu, da su države obavezne i da zapravo jednim pritiskom koji dolazi iz civilnog društva, s jedne strane, i stvaranjem i razjašnjavanjem, rekao bih, te društvene potrebe za istinom odnosno za poznavanjem naše neposredne prošlosti, možemo doći do toga da imamo pozitivan odgovor. Neke političke partije, neki politički akteri u svim zemljama, su imali jako pozitivnu reakciju kada su prisustvovali forumima, učestvovali na nekim diskusijama, na nekim sesijama, ali i dalje ne možemo govoriti da su države odnosno institucije spremne, da hoće, odnosno da neće, jer još nije bilo tog nekog organizovanog pristupa u odnosu na ovu inicijativu.

Nada Dabić: Nada Dabić, Esperanca, Novi Sad i aktivistkinja Žena u crnom. Ja bih ovo dala više kao sugestiju. Pre svega, zašto naglašavam ovo - aktivistkinja Žena u crnom, zato što je poznato da Žene u crnom idu na svratišta gde su se desile tragedije i ono što je mene uvek bolelo, na primer, grobovi koji imaju samo brojeve i gde je nemoguće ustanoviti ko je ubijen. Ono zašto sam se sad ja javila to je zbog ove izjave Zovka. Zovko je rekao da se ustanovi zašto je došlo do rata. Mislim da REKOM to ne treba da radi. Ustanoviti činjenicu zašto je došlo do besmislenih ratova je vrlo teško jer svako, iz svake države koja je nastala na tlu *eks*-Jugoslavije, ide iz svog ugla. Ali da je jako bitno da se ustanovi činjenica koliko je tačno žrtava, ko su žrtve, ono što ja stalno insistiram, a to je da žrtve nemaju nacionalnost, žrtve su žrtve. Ali isto tako treba da insistiramo da zločinci nemaju nacionalnost. Ne možemo mi stalno slušati, na primer, u Srbiji 54 srpske nacionalnosti u Haškom tribunalu, iz Hrvatske šta ja znam, ali to nije bitno, on je zločinac, njemu treba da se dokaže zločin. Ali isto tako, na prošlom sastanku smo bile moja prijateljica iz Zagreba i ja, i baš smo pričale, mislim da bi bilo dobro da komisija još jednu stvar konstatuje. Mnogi su muškarci morali da idu u rat. Da li kao vojna snaga, da li kao rezervisti, da li kao branioci, nema veze ko je iz koje države, i nisu svi zločinci. Mi ćemo sa istinom jako teško krenuti. Ja dolazim iz grada gde nije uopšte počela procesualna novosadskog korpusa koji je sanjao Vukovar, čija je jedinica bila u Potočarima, čija je jedinica bila do Dubrovnika. Treba sa tim ljudima sestiti i naterati ih da razmišljaju. I REKOM će imati otpora, čak i među građanima i građankama, i to je istina ono što je Dinko rekao, to mnogo zavisi od medija, kako će preneti. A kako naši mediji rade, ja se izvinjavam poštenim novinarima, ali i oni zavise od svojih urednika. Imate novinare koji će da naprave fenomenalnu emisiju sa vama i žele da je puste i onda dođe urednik i kaže - ne može. Da li je to radio emisija, TV emisija ili novina. Eto to su neke stvari, mislim da nikako

ne možemo krenuti od toga da REKOM treba da, mislim da smo se to mi već i dogovarali, da nećemo krenuti od toga zašto je došlo do rata jer to treba ostaviti istoričarima. Možda da REKOM da preporuku da istoričari iz *eks-Juge* se počnu baviti već sad time, mada se nisu dosad bavili. Eto to je ta moja sugestija, ne bih da dulim dalje.

Marina Tot: Tot Marina, LDP. Da kažem, da se osvrnem i na ovo pitanje i uopšte na problematiku specifičnosti situacije na ovim prostorima, konkretno u regionu bivše Jugoslavije. Jedno moje pitanje bi bilo: da li dosadašnje iskustvo u svetu, na primer u Sijera Leoneu i druga iskustva u radu komisije za pravdu, da li su se suočavali sa jednim tako kompleksnim, hroničnim problemom koji je izazivao ratove, koji potencijalno može da izazove rat? I ne bih ostavila istoričarima, poznato je da pobednici pišu istoriju, sad je ovde pitanje ko je pobednik, ko nije, pitanje koji ministar će odobriti koje udžbenike. Mislim da ovde kod nas postoji jedna specifična situacija koja treba da se objasni sociološki, psihološki. Uz više tih komplementarnih naučnih studija šta se tu dešava na našim prostorima periodično, svakih 50, 60 godina. Ja na primer pripadam generaciji koja je studirala i naši studentski domovi su bili prepuni iz svih gradova Jugoslavije i u to vreme se sticao utisak da je Jugoslavija zemlja koja ima visok procenat obrazovanih ljudi i onda se ispostavilo da su se srozali na nivo nekog varvarstva. Ja sam se svih godina pitala kako je to moguće i kako je ta neka inteligencija ugušena, koja je nosila progresivne, pacifističke ideje, da sad ne nabrajam, ugušena od strane jednog sloja ljudi koji nije obrazovan. Ja mislim da je neobrazovanje u osnovi svega toga, neinformisanost, s druge strane ono što ste rekli, pogrešan porodični uticaj na potomke, na podmladak. Moje prvo pitanje je da li je još neka zemlja imala tako specifično iskustvo? A drugo pitanje je, ako je imala, i ako nije imala, kako su vlade tih zemalja, osim što su dali javno izvinjenje, sad ja nekog ubijem pa se izvinim njegovoj porodici, osim što su ih obeštetili, objasnili istorijsku pozadinu tih situacija, znači ukazali na problem, demaskirali ga i eliminisali ili se trude da ga eliminišu?

Marijana Toma: Što se tiče prvog pitanja, jeste nekoliko komisija do sad radilo na utvrđivanju uzroka bar tih konflikata koji se tiču cikličnog ponavljanja. Takva je, na primer, bila gvatemalska komisija koja se bavila time, između ostalog dala je i kvalifikaciju onoga što se desilo, govorila je o tim ciklusima i tako dalje, a način sprečavanja je videla u tome, znači pokušala je da izađe na kraj sa time tako što je to utvrdila kao istinu, znači određenu interpretaciju zločina koji su se tamo desili je dala kao istinu i to je zatim prebačeno u udžbenike nešto kasnije, te se to sada prihvata kao neka potpuna činjenica. S druge strane, mi imamo sličnu situaciju koju sad ima ta inicijativa vezana za formiranje jedne regionalne komisije u oblasti Velikih jezera, Burundija, Ruande i Demokratske republike Kongo i upravo se radi o cikličnom periodu nasilja i radi se o konfliktima i genocidima koji se smenjuju na svakih 20 do 30 godina i oni upravo imaju isti ovaj problem koji imamo i mi. Da li pokušati da objasne istorijske uzroke računajući na to da gotovo nijedna grupa neće biti zadovoljna sa onim što će biti konačan rezultat? Pored toga, postoje neki dobri primeri na koji način su neke komisije pokušale to da prezentuju. Neke od njih nisu uzimale kao svoju target grupu, kada su pravile izveštaj o istorijskim uzrocima konflikta, starije građane, u smislu građane iznad 20, 30 godina nego su upravo pokušali da rade na onima koji su dolazili kasnije, na mlađim generacijama. Te su na primer izveštaje komisije pravili u formi srednjoškolskih udžbenika i to su davali da se koristi kao materijal za udžbenik u srednjim školama ili su to pokušavali, kao u

Sijera Leoneu, da prave to za decu. Da bi oni, na neki način, to razumeli kroz ilustracije, ilustrovane zločine i neke stvari, da bi te neke nove generacije shvatile to što se dešavalo. Eto, to su dosadašnja iskustva.

Danijela Gavrilović: Danijela Gavrilović, Odbor za Građansku inicijativu iz Niša. Bila sam na prošlom seminaru kada smo otvorili ovu temu i osećam se pozvano da o njoj razmišljam zajedno sa vama kao član nevladine organizacije koja već desetak godina radi na projektima tranzicione pravde, i kao sociolog. Kao što je koleginica kazala, mi sociolozi, psiholozi i ne znam ko bi tu sve imao posla da proba, jer naš moderator je malopre kazao da i sam ne zna, a i nama je teško da shvatimo šta se to desilo i kako je moguće da neko ko je obrazovan i usvojio je određene civilizacijske norme u jednom trenutku potpuno to stavi u zagradu i ponaša se onako kao što su se ponašali. Biće potrebno, zaista, svima nama mnogo napora da shvatimo šta se to zapravo desilo. Zato mi se čini da kada ovde pričamo o mandatu REKOM, možda da to pitanje *zašto* stavimo na poslednje mesto, da ne bismo ugrozili izvođenje ovih prethodnih koraka. Prošli put nam je ovaj naš predavač, koji je uzgred budi rečeno bio fantastičan, govorio da se neka pitanja postavljaju pred komisiju, znači ko, šta i gde. Da ovo pitanje *zašto* ne zatvorimo potpuno jer je bilo mišljenja da će to možda biti pokušaj da se prikrije istina, ako se ne postavi pitanje *zašto*, da će neke zemlje imati interesa da sakriju pravu istinu. Da to bude poslednji korak ove komisije, da proba da se suoči i sa tim pitanjem, ali da ne krene sa tim pitanjem jer to će ugroziti ono o čemu koleginica govori, a to je popisivanje žrtava, pronalaženje istine. To je što se tiče ovog pitanja *zašto* koje je vrlo važno, jer je teško, a pritom se mora na njega naći odgovor. Naravno da će se to, ako se zatvori jednom za svagda, vratiti u jednom trenutku. Malopre sam slušala Dinka koji je kazao da je svako imao svoju porodičnu istoriju, to je zapravo jedan vid kolektivnog sećanja. Je li to bilo loše, što je svako imao zapamćenu svoju istoriju a nije bilo zvanične istine pa je svako sa njom manipulisao, i kako se to po vašem mišljenju vratilo kao bumerang nama u Jugoslaviji koji nismo mislili o tome šta se dešavalo? Prosto smo potisnuli ono što je bilo u toku Drugog svetskog rata i to pokrili slojevima bratstva i jedinstva. To je jedno pitanje. Drugo pitanje koje mi se čini značajnim je da mi ne smemo biti autistični na situaciju i u Srbiji i u drugim zemljama, da mi zapravo nemamo veliku podršku niti institucija, kao što je to koleginica malopre govorila, a verovatno, ja ne znam, da li imamo nekakav nalaz koliko zapravo građana Srbije i BiH, Hrvatske podržava takvu inicijativu. Sve su to tranzicione zemlje koje su na različitom nivou tranzicije, pre svega vrednosne. Moje je pitanje ukoliko kolege imaju neko saznanje, i kolega koji dolazi iz Mitrovice/Mitrovicë, prosto, kakve su vaše procene? Da li su građani i u kojoj meri spremni da se suoče sa istinom? Mi u Srbiji znamo da duboka vrednosna podeljenost postoji i ta se opasnost relativizacije zločina povećava trenutnom političkom situacijom. Ništa nije bitno, sve je to simpatično, hajde da pravimo šale na račun Šešelja, Miloševića. Znači, to je jedna opasnost. Kako je u drugim sredinama, prosto da procenimo koliko mi podrške možemo da dobijemo od građana. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Pa što se tiče ovog prvog pitanja, što sam naveo porodičnu istoriju kao alternativni način za vaspitanje mlađih generacija, mislim da je to samo pokazatelj toga šta se dešava ukoliko se ne zadovolji elementarno osećanje pravde. Jer ja duboko verujem da svaki čovek, ukoliko je čovek, ima potrebu za pravdom. Ukoliko vi kao zvaničnu istoriju uzmete i prebrišete svu kompleksnost, recimo Drugog svetskog rata, i svu kompleksnost ratova u protekloj deceniji i svedete je na crno-belu sliku o dobrim i lošim momcima, i onda rizikujete i u praksi dobijete

porodičnu istoriju kao izvor frustracije. Znači, kao izvor dubokog osećaja nezadovoljene pravde. Znači, to je moje mišljenje, ja nisam sociolog, ja sam novinar i profesor književnosti. Ali, kroz ta promišljanja, naravno da to nije jedini uzrok tolikog izliva mržnje, ali mislim da je u tom kontekstu, porodična istorija kao porodična istorija izvor traume. Zbog države koja je uradila to što je uradila u sistemu obrazovanja. Ili kao što radi današnja država Srbija u današnjem sistemu obrazovanja gde se kroz udžbenike istorije... Imao sam priliku to da vidim za mlade razrede, to nije bio tačno udžbenik istorije, zaboravio sam kako se zove taj predmet mog sina iz četvrtog razreda osnovne škole, imaju poglavlje o Drugom svetskom ratu gde se na jednoj te istoj stranici sa leve strane – mi novinari znamo šta je prioritet, leva stranica, leva polovina stranice je udarna – se nalazi ko? Čiča Draža. A sa desne, pogađate, Josip Broz Tito. Znači imamo novi proces revizije prošlosti gde se, recimo, neki osvedočeni kolaboracionisti kao što je Dimitrije Ljotić, koji je bio čovek fašista, ovde je podignut na visok pijedestal gde je postao ljubimac bivšeg premijera Srbije Vojislava Koštunice koji je svoju politiku bazirao kao Ljotićevac. I to je zapravo proizvod onoga što nije raščišćeno kada je bilo vreme da se raščisti. Danas mi imamo antifašističku histeriju, anti-antifašističku histeriju u Srbiji. Danas je sramota reći da vam je deda bio partizan, danas je *cool* reći da vam je deda bio četnik. Ili Ljotićevac ili Nedićevac, ili nemam pojma ni ja što. Priča mi Antonela Riha, ova novinarka sa B92, kako je pričala sa jednim visokim funkcionerom Demokratske stranke koji se zalaže za rehabilitaciju Milana Nedića i koji je njoj tako vatreno objašnjavao zašto je potrebno rehabilitovati Nedića. Onda mu je Antonela, koja nije mogla da veruje šta joj se dešava uopšte, rekla „gospodine Petroviću, kada pričate sa nekim, barem vodite računa o tome s kim pričate“. Ona je devojka sticajem okolnosti Jevrejka, a znamo šta je Nedićev režim uradio tokom Drugog svetskog rata i koji je prvi kvinslinški režim koji je izvestio Treći Rajh i vođu Trećeg Rajha da je jevrejsko pitanje rešeno. Hoću da kažem da je takva klima moguća zahvaljujući trpanju trauma pod tepih, zahvaljujući tim sitnim, porodičnim istorijama, gde su sada neki ljudi kojima jeste, na ovaj ili onaj način, učinjena nepravda dočekali trenutak da vrate nepravdom na nepravdu.

Marijana Toma: Što se tiče ovog vašeg komentara vezanog za ove stvari, kao istoričar ja bih vam rekla da je meni neophodno pitanje *zašto*. Mislim, ono je izuzetno važno. Međutim, vrlo sam svesna toga, kao neko ko je studirao istoriju u Beogradu, da bi bilo gotovo nemoguće napraviti konsenzus u okviru jedne regionalne komisije o tome ko je počeo rat i zašto ga je počeo. Ono što je bitno je ugledati se na slične situacije u svetu koje su bile takve, gde su zaista počeli sa tim, nekim manjim koracima i odgovorili na ta osnovna pitanja. Mislim, opet kao istoričar, ako ja nisam sigurna o broju žrtava u Drugom svetskom ratu, apsolutno nemam pojma o broju žrtava u Prvom svetskom radu niti je ikada takva inicijativa postojala. I tako su se stvari uvek sklanjale iz različitih razloga, ideologija ili nečeg sličnog od javnosti. Mislim da je ovde, ako ništa drugo, bitno makar utvrditi taj broj žrtava i ne samo to, i ne samo to. Prestati sa tom manipulacijom brojeva, nije samo bitno zbog toga, već tim žrtvama dati ljudsko ime, dati im njihova imena i prezimena, njihov datum smrti i što je najvažnije, kako su ubijeni. I to je izuzetno važno i ne samo zbog sprečavanja revizije ili nečeg sličnog već i zbog toga da te žrtve prestanu da dokazuju da su bile nevine kada im je učinjeno zlo.

Abdulah Ferizi: Što se tiče Kososva, zaista je situacija mnogo specifičnija nego u ostalim regijama. Pre svega ako pričamo ubuduće o nekoj zajedničkoj istoriji, na Kosovu trenutno ne postoji ni zajednička sadašnjost. Postoje dve sadašnjosti, potpuno

različite i suprotne. I koliko su obični ljudi spremni da se suočavaju sa istinom nažalost jako puno zavisi od tog nekog grupnog identiteta i interesa, tako da bilo koji korak ka tome da se gleda istini u oči izračunava se tako kako će se reflektovati na trenutnu situaciju i na moguće političke odluke sutra. Ako uporedite recimo Kosovo sa Bosnom i Hercegovinom ili Hrvatskom, na Kosovu nemaš, na kraju krajeva, ni jedan uopšteni dogovor, između dve strane koje su bile u sukobu, da je rat zaista završen. Imaš jednu realnost koja je nametnuta od strane međunarodne zajednice. Imaš i vrednosti koje ste spomenuli u tranziciji, koje su nametnute. Tako da je na Kosovu situacija toliko čudna da neka terminologija koja bi trebalo da bude normalna, trebalo bi da bude deo društva koje teži boljoj budućnosti, kao recimo *tolerancija*, došlo je do tog nivoa da se to vidi kao nešto što društvo mora da uradi da bi zadovoljilo nekog ko donosi odluke, a nikako da se to vidi kao nešto što bi bilo zdravo i potrebno za samo društvo. To pokazuje koliko je situacija komplikovana i neka moguća intervencija jako teška. Međutim, to nikako ne znači da neka inicijativa kao REKOM ne bi trebalo da se trenutno dešava na Kosovu. Ljudi sa ovih prostora, ne samo sa Kosova, nego uopšte u bivšoj Jugoslaviji, toliko puta su morali da trče da bi uhvatili korak sa vremenom. I moje lično razmišljanje je da trenutno jeste vreme da ova društva malo požure da bi mogli da uhvate korak sa vremenom, da bi mogli na zdravoj bazi da ulaze u neku sutrašnjost koja se već sad vidi, pre svega pričamo o Evropskoj uniji, koja je već sa tog političkog nivoa nekako težnja svih novih država bivše Jugoslavije. I ja ne bih voleo, a vidim kao opasnost da Evropska unija napravi greške bivše Jugoslavije, da sve neke nezavršene priče iz nasilne prošlosti stavi ispod tepiha, za dobrobit sadašnjosti i možda budućnosti. Međutim, poslednji ratovi pokazali su da ta budućnost ne može da se napravi na način da se neke činjenice prikrivaju. Zato sam veoma svestan da postoji jako puno posla za ovu inicijativu i za ovu komisiju na Balkanu, a pogotovo na Kosovu, ali i dalje verujem da će ova društva uspeti da napokon na jedan konstruktivan način gledaju svoju prošlost i da pokušavaju da promene taj začarani ciklus nasilja svakih pola veka.

Bogdan Ivanišević: Ja sam hteo da kažem nešto o Bosni kao odgovor na pitanje o tom kakva je spremnost ljudi. Ali bih pre toga primetio da smo danas čuli jednu veliku neistinu od Abdullaha – da je on neelokventan i da se teško izražava na srpskom. Sasvim je obrnuto. Elem, u Bosni je rađeno istraživanje, UNDP je radio, i pokazalo se da je većina ljudi za komisiju za istinu, ali ja sada nemam rezultate kod sebe. To je jedino istraživanje koje ja znam u bivšoj Jugoslaviji. Mislim da nije bilo specifikovano pitanje da li komisija na bosanskom tlu ili regionalna, ali generalno komisija za istinu. To je bilo pre dve godine i u sve tri etničke grupe su rezultati bili pozitivni, u tom smislu da je više od 50 odsto ljudi iskazalo svoju podršku tome. Tako da je možda Dinko bio previše pesimističan kada je, u svom uvodnom izlaganju rekao da je uveren da ukoliko bi se sada radilo istraživanje u svim delovima bivše Jugoslavije, većina ljudi ne podržava, ako sam ja dobro razumeo Dinka. A za Srbiju si mislio? U svakom slučaju, barem sudeći po ovom istraživanju Ujedinjenih nacija za razvoj nije tako u BiH, a što se tiče drugih delova bivše Jugoslavije ja ne znam za neka istraživanja javnog mnjenja koja bi bila neki indikator. Ali ima nekih pozitivnih i ohrabrujućih signala. Recimo, ja lično nisam bio toliki optimista pre godinu, dve ili tri, kada je ova ideja bila u začetku, koliko će u Hrvatskoj biti podrške, ali izgleda da je prilično ima. To je neki *feedback* koji dobijamo od organizacija koje su članice Koalicije za REKOM iz Hrvatske. Onda, u BiH imali ste opet, ili od strane kosovskih Srba, njihovih asocijacija, porodica nestalih lica, isto pozitivne reakcije, prosto podršku. Ne znam da li je ona i prevedena u učlanjenje u Koaliciju, ali u svakom

slučaju istupi predstavnika tih organizacija su bili – sa određenim zadržkama, rezervama – ali načelno sasvim *za*. Tako da, kao što ne znam da li su, kao što je Andrej rekao, vlade za ili protiv, ne možemo reći ni za stanovništvo u celini. Osim toga, verovatno stav ljudi ne bi bio isti danas i kroz godinu ili dve kada će i ovaj proces, po pretpostavci, omogućiti da se više govori u javnosti, da ljudi nauče nešto. Imate sada, recimo, kod mnogih u Bosni tu snažnu asocijaciju između pojma *komisija za istinu* i pojma *amnestija* sa druge strane, jer svi identifikuju komisiju za istinu sa južnoafričkom komisijom pa onda to izjednačavaju sa amnestijom za zločince, što je krajnje pojednostavljeno i netačno gledište. Komisija u Južnoj Africi je bila jedina koja je, odnosno ta i još jedna, zajednička komisija Indonezije i Istočnog Timora koja je završila rad prošle godine, one su bile jedine od trideset i nešto komisija koje su imale uopšte u mandatu mogućnost da daju ili da preporuča amnestiju. Ova indonežansko-istočnotimorska na kraju ni za koga nije preporučila amnestiju. Ova u Južnoj Africi jeste, ali to je bio izuzetak, a kažem do te mere postoji nepoznavanje tog nekog koncepta komisije za istinu, što je sasvim prirodno, da postoji snažno uverenje u BiH kod udruženja žrtava i drugih da zalaganje za komisiju za istinu dobrim delom znači i zalaganje za amnestiranje ratnih zločinaca. Znamo da nije tačno. Ali eto, uprkos tome to su bili ti pozitivni rezultati u istraživanju. Tako da, ovo je potpuno otvoreno polje.

Gojko Mišković: Gojko Mišković, Sombor, osnivač nevladine organizacije Otvoreni Licej. Istovremeno imam u oblasti istraživanja uzorka raspada SFRJ iskustvo nekoga ko je uz autora Charles Ingra-a, koga ste mogli sinoć da vidite u Poligrafu plus B92, od prvog momenta, od prvog dana, kada je taj projekat predložen javnosti Vojvodine, i Srbije zapravo, učestvovao sam u svakom koraku koji je bio i taj put, evo mogu sada da kažem, traje punih osam godina. Mislili smo u početku da će biti moguće završiti za četiri, ispostavilo se da je ceo taj krug imao prečnik od osam velikih i vrlo napornih godina. Ono što mogu da kažem, kao ne-istoričar, ja sam po obrazovanju lekar i počeo sam da se bavim psihijatrijom, je da je naš problem, problem naših društava i zločina koji su se dešavali u naše ime, zapravo manipulacija pseudo-elita koje raspolazu enormnom količinom moći, a da u periodu od formiranja prve države Južnih Slovena do ovamo, zapravo te elite, kako god se zvale i deklarirale, nisu imale nikakvu odgovornost ili krajnje relativizovanu odgovornost prema građanima. To je uglavnom bio koncept, i danas je to tako, pseudo-elita u jednom zaostalom, neizgrađenom ili srušenom društvenom poretku. Ono što je taj projekat doneo je činjenica da je raspad SFRJ zapravo bio oslikan, ispisan, dokumentovan još deset godina pre, a neki autori su zapravo još 20 godina pre upozoravali na ono što Jugoslaviju čeka. Međutim, šokantno je da upravo u cehu istoričara i onih koji su trebali da osmišljavaju i budućnost i sadašnji trenutak te Jugoslavije, kao da nije bilo kritičke mase odgovornih ljudi koji bi sva ta upozorenja, to su tomovi knjiga, evo sada, na osnovu ovog osmogodišnjeg iskustva mogu da kažem da je to negde oko 350 tomova serioznih studija, neke se ispisuju i ovih dana. I prosto je neverovatno koliko je toga bilo kazano a da to do najšire javnosti, ako je u Jugoslaviji uopšte bilo javnosti, nije stiglo. Znači ta vrsta pseudo-modernizma koje bi imala ta druga Jugoslavija je bila naslonjena na jednoj kulturi laži i zaborava. Kao i ovi podaci da se ne zna koliko je ljudi poginulo na svim stranama u Drugom svetskom ratu, ni to nije tačno. Bogoljub Kočović je pre 32 godine vrlo monumentalnu studiju na tu temu objavio, koja je u Srbiji objavljena pre četiri godine. I prosto mislim da ovaj naš konsultativni razgovor mora nesumnjivo uzeti u obzir činjenicu da ta naša istoričarska elita je uglavnom u kategoriji profesionalnih patriota, koji svoje najčešće konstrukte podastiru politici. I za to bivaju

nagrađeni od ambadorskih do direktorskih i inih mesta u raznim sinekurama koji u svakom slučaju obesmišljavaju poziciju intelektualca. Dolazeći iz grada kao što je Sombor, mogu vam direktno svedočiti, a mislim da je u svim vojvodanskim gradovima isto, koliko izbegavanje ovog otvorenog analiziranja šta nam se desilo i zbog čega onemogućava i zapravo ukida budućnost. Jer evo sada se, prosto kao izolovana ostrvca naše tragične prošlosti, ustanovljava da je u Somboru na primer postojala grupa ljudi koja je po zadatku projektovala i učestvovala u masakru i iseljavanju stanovništva u Zvorniku. Drugoptuženi u slučaju Zvornik je perjanica antibirokratske revolucije i pouzdanik Slobodana Miloševića, inače čovek sa mnogo dijagnoza i jako malo znanja. Iz Sombora je u Hag otišao Slavko Dokmanović, jedan od dželata sopstvenog grada Vukovara. Evo sad smo nedavno ustanovili da je godinama u njemu živeo i plaćeni ubica sa nadimkom Gavra. I šta onda reći? I kako projektovati evropsku budućnost u sredini koja je natopljena ratnim zločinom i ratnim profitom? Ova tri pomenuta su naravno samo deo te mreže, a koliko je ona aktivna govore i ovi puzajući državni udari sa bojkotom albanskih pekara, sa blokadom graničnog prelaza. I ja se osećam kao da živim u jednom okupiranom gradu. Mislim da je takve sentimente ispoljavala i ispisivala na stranicama *Helsinkiške povelje* i gospođa Fijat i po tome smo se i prepoznavali. I ja sam uveren i da simbolička podrška Kraljevine Holandije REKOM može za nas da bude veoma važan momenat. Zapravo, ta podrška nije simbolična, ona je simbolična u smislu što Holandija uslovljava evropski put Srbije pre svega suočavanjem sa sopstvenom, ne baš slavnom istorijom. I zato mislim da ovde, bez obzira koliko nam se činilo da je zadatak velik, da odustajanja nema. Jer ovakvu inicijativu nema ko da nosi osim nas koji smo okupljeni u ovom krugu danas u Pančevu ili pak u nekom drugom mestu. Ali verujte da je problem sigurno lociran i situiran, po sopstvenom iskustvu, na elite odnosno na one koji beščašćem brane svoje akademske i ine privilegije.

Bogoljub Savin: Ja sam istoričar iz Novog Sada. Ovde je bilo postavljeno pitanje *zašto REKOM* i kakav model REKOM. Ja sad gledajući dokumenta, nisam ranije učestvovao niti mi je blisko ovo tumačenje: „istražno telo koje ima ovlašćenja da intervjuiše svakoga koji može da pruži relevantne informacije, da sprovodi multidisciplinarnu istrage, i poziva pojedince u ličnom svojstvu kao i predstavnike institucija, političkih grupa, verskih zajednica da daju podatke i iznesu svoje mišljenje u prevazilaženju teškog nasleđa“. Mislim da ta formulacija meni nije bliska, e sad, zašto? To pitanje je staro koliko i ljudska civilizacija, pitanje ratnih zločina. U antičko doba to je Tukidid pripisao ljudskoj prirodi i time dao mogući odgovor zašto se čine ratni zločini. U srednjem veku, to je pravdano verom u Boga, njegovim imenom su se pravdali zločini. U novijoj istoriji Bog je bio rasa i nacija. I kad je rat odneo šalu, posle dva svetska rata i gubitka čovečanstva onda su ljudi shvatili da ipak taj bog traži da se mi sami preispitamo o učešću u ratovima i njihovim posledicama. Šta sad tu mogu istoričari? Po meni, mogu da koriste samo činjenice i daju objašnjenja. Ali, mi smo svi učeni da budemo, kako je Gojko lepo rekao i kako smo davno svi shvatili, po profesiji patriote. Naravno, kritička historiografija nas je učila da to ne treba da radimo. E sad, meni je drago da vidim da među mladima ima onih, koji kao nekad Ilarion Ruvarac i kao neki istoričari koji su kritički promišljali svoju naciju, da mogu da razmišljaju i na takav način. U ovom trenutku, ja sam još uvek aktivan istoričar, iako više nisam mlad, mislim da može mnogo da se uradi na polju istraživanja činjenica. Sve više sredstva informisanja mogu da posluže kao jedan dobar kodeks činjenica. Mi smo učeni da je to terciarni izvor, međutim savremeni život čoveka je vezan za medije i gotovo svaki naš potez je praćen medijski. Znači to može. Istraživao sam

savremenu istoriju, istraživao sam novosadski *Dnevnik* o događajima 1991., 1992. Najblaže rečeno, da vas ne zamaram time, zanimljivo je, znači trebalo bi se time baviti. Znači istoričari mogu i treba, iz različitih uglova, da posmatraju i da beleže činjenice. Davati već sada objašnjenja to mogu samo pojedinci koji mogu da eliminišu onaj normalni subjektivitet koji ima svako. Ali onda, ako hoće subjektivni sud, treba da napišu „nisam se trudio da budem objektivan“, jer biti objektivan to ne može samo čovek o sebi da sudi. Treba da pokuša da bude kao istoričar precizan. To je u ovom trenutku što ja mislim kao stariji istoričar da je moguće. E sad, naravno da se svi slažemo i istoričari znaju tu već dobro uhodanu priču da istoriju pišu pobednici. Da li je došao trenutak da se čuju i poraženi? To je jedno ozbiljno pitanje za nauku. Da li je istorija i nauka, i to je pitanje, ili je to samo jedna književna vrsta? Dakle niz pitanja, namerno sam, nemojte zameriti, sam sebi ih postavljam pa onda mogu i ovde. Dakle, ja bih sugerisao i time ću završiti, da je ova inicijativa veoma dobrodošla, treba je prihvatiti, odgovor *zašto* će se dati, ali treba istraživati faktografiju, svaki detalj, porodične istorije itekako su važne. Sada izvinite na jednom dodatku, u utorak je otvorena izložba u Novom Sadu i u Budimpešti na којom sam sada radio i gradonačelnik Budimpešte nas je uveče upoznao sa svojom porodičnom istorijom. Vrlo zanimljivo, gde se vide sva kretanja, sva razmišljanja jedne porodice, to nije za odbaciti. Iz prostog razloga što su mnogi ljudi, zločinci imaju svoje korene. Dakle to je sve moguće istražiti, ali traži vreme, traži jednu pažljivu analizu i mislim da svaki čovek koji želi da učestvuje u tim projektima je dobrodošao. Istraživači štampe, istraživači medija, svi koji su na neki način, naročito kada je reč o tim savremenim događajima i o tome smo se usredsredili ovde i verujem da će organizacija koju ste ovde pokrenuli imati uspeha i ja im to želim.

Branislav Guzina: Branislav Guzina, Građanski parlament Vršac. Prvo bih hteo da izrazim svoje slaganje sa onim koji misle da REKOM ne bi baš trebalo da se bavi odgovorom na pitanje *zašto*. Ja mislim da je to ukopavanje u glib koji je i onako ovom projektu koji treba da funkcioniše u vrlo komplikovanim uslovima može samo da još više zakomplikuje stvari. Mislim da je dobro da se ta stvar prepusti istoričarima mlađe generacije sa svih prostora bivše Jugoslavije, s tim što im treba naravno obezbediti finansijsku nezavisnost i dati im mogućnost da jedno pet godina rade na tome. Želeo bih da kažem da ja mislim da je jako važno za funkcionisanje ovog projekta, pre svega društvena klima, i da je to od presudne važnosti i samim tim tu govorimo i o medijima. Ja sada tu ne bih mnogo pričao pošto svi znamo u kojoj su situaciji mediji u Srbiji. Ali ono što je bitno je to da mi, momenat kada se ovakvi projekti realizuju, mi danas u Srbiji imamo izuzetno problematične trendove. Naime, ako bismo do 2003. godine govorili o Srbiji koja je polarizovana na modernu i tradicionalnu, ja mislim da ta podela još od ubistva premijera više ne stoji i da sa radikalnim zaokretanjem udesno u Demokratskoj stranci, mi danas u najmanju ruku imamo dvotrećinski konsenzus tradicionalne Srbije. Tako da ti društveni trendovi u kojima treba da funkcioniše ovo suočavanje su sasvim sigurno vrlo nepovoljni. Stoga mislim, i sa ovim bih završio, oni koji promovišu i koji veruju u moderna društva i u sisteme vrednosti modernih društava u Srbiji, ja mislim da je krajnje vreme da promenimo retoriku i da počnemo stvari da nazivamo svojim imenima. Ja sam imao sinoć potpuno neočekivano zadovoljstvo da gledam smešnu emisiju *Stanje nacije*, tema je bila izlazak na ulice neofašista, Obraza i tako dalje, i tu je profesor Antić, koji je deo ovih novijih radikala, vrlo pedagoški o toleranciji govorio mladim ljudima. Njegov sagovornik, profesor iz Novog Sada, je jednostavno rekao „taj ološ treba pohapsiti“, čak sam se i ja koji sam po prirodi radikalno trznuo jer je to jedan diskurs, jedna

retorika, mi smo nekako sami sebe kroz ove godine ubedili da je preterano. Nama je stvarno potreban radikalizam u retorici, i ukoliko ne osvojimo i nemamo dovoljno hrabrosti i pameti da shvatimo da se sa fašistima ne može voditi dijalog, da se stvari moraju nazivati njihovim imenom, da je to istovremeno i naša obaveza koja će nas, ukoliko nemamo snage za to, učiniti licemernim saučesnicima svega ovoga protiv čega mi govorimo. I mislim da na to nemamo pravo. Mi smo već osam godina izgubili. A sećate se, posle petog oktobra, onaj deo koji je bio spreman za radikalizaciju te vrste u ovome društvu, koja je htela da skрати ovo vreme, da smo svi bili označeni kao jakobinci i revanšisti. Mi se sada nalazimo na jednoj novoj prelomnoj tački u kojoj pre svega mi koji smo nesumnjiva manjina moramo da preuzmemo odgovornost, rizik i da počnemo da govorimo ološu da je ološ. I samo tako možemo ovakve ili bilo kakve druge projekte uspeti da osmislimo i da ih učinimo funkcionalnim. U protivnom, to će biti još jedan statistički podatak nekakvih NGO ambicija i aktivnosti. Mislim da na to nemamo prava. Hvala.

Dinko Gruhonjić: Samo da pitam, koji profesor iz Novog Sada je to rekao? A, Vlada Ilić, iz Zrenjanina.

Andrej Nosov: Meni se čini da je jako važno da razjasnimo dve stvari koje se tiču REKOM, do kojih smo do sada došli u konsultativnom procesu, a prvu sam napomenuo u jutrašnjoj prezentaciji, to je da mi zagovaramo i tražimo zvanično telo. Dakle, nikako... podaci koje već poseduje Istraživačko-dokumentacijski centar, Fond za humanitarno pravo, Documenta jesu važni, biće korišćeni, sve te baze podataka, prikupljene izjave koje imaju nevladine organizacije ili udruženja žrtava ili udruženja veterana, na kraju krajeva. Ali mi smo u tom procesu dosadašnjih konsultacija došli do toga da formiranje jednog ovakvog regionalnog tela mora biti zvanično. To znači da mora biti osnovano od države i da sa druge strane, moraju biti pronađeni mehanizmi koji će obezbediti potpunu nezavisnost rada tog tela, što uključuje finansiranje, što uključuje i sam izbor članova komisije i tako dalje. Mislim da je jako važno da kada pravimo tu vrstu poređenja sa nečim što postoji u odnosu na našu društvenu realnost, razmišljamo o tome da je ovo jedno potpuno novo i drugačije telo. Ja ću vas samo podsetiti šta se dogodilo u Srbiji kada je formiran poverenik za informacije od javnog značaja. Kao prvo, rekao bih, to telo koje pripada nekakvoj četvrtoj grani vlasti, nekakva kontrola, mi smo imali prvo dve godine otpor institucija da uopšte razgovaraju sa poverenikom, odnosno prvo da ga izaberu. Onda kada su ga izabrali, onda je trebalo jako puno vremena da poverenik za informacije dobije tu vrstu moći da može da očekuje i tu vrstu podrške od samih institucija da će vlada ispoštovati neko njegovo rešenje, neki njegov nalog. Dakle, zato je, čini mi se, jako važno da razgovaramo, kako i na koji način će, ako bude bilo zvanično telo, će se obezbediti to da to telo može da izvršava neke od svojih ovlašćenja imajući u vidu kako naše institucije funkcionišu. I sa druge strane, oko mandata i činjenica na jednim konsultacijama, samo kao doprinos ovoj raspravi koja se razvila, jedan od učesnika je rekao da je jako važno da se utvrde podaci koji su matematički i koji sadrže osnovne, relevantne informacije o svakom od zločina i događaja sa prostora bivše Jugoslavije, upravo kako bi se nakon toga moglo ići u tu neku drugu fazu, ako hoćete, i uzroka konkretnih zločina, ali sa druge strane i uzroka samog rata i zašto je do njega došlo. Dakle, neki dosadašnji zaključak u procesu konsultacija je bio da bi REKOM trebalo da zapravo utvrdi činjenice o žrtvama, da žrtvama pruži javni prostor da one mogu da govore o tome šta im se dogodilo, a da, sa druge strane ostavi jedan zapis upravo o sudbini tih ljudi, o konkretnim zločinima, o konkretnim povredama ljudskih prava

kako bi buduće, rekli ste, mlađe generacije istoričara imale priliku da koriste jedan potpun, relevantan, istinit, tačan izvor, jedan od izvora za njihovo tumačenje šta se dogodilo. I to su neke dve stvari koje sam hteo da kažem.

Osman Hamzagić: Mene nešto jede već nekoliko dana i došlo je kao naručeno da vas upitam. U ovom spisku, gospođa Toma je to izlagala, piše *ovlašćenje komisije*. Ja se bavim vaspitno-zdravstvenim radom u višim razredima osnovnih škola i bio sam 24. marta u jednoj osnovnoj školi, ovde u Pančevu gde je prvi čas bio rezervisan za čitanje. Sad možete misliti osmi razred i prvi razred, kako je to izgledalo, svi su dobili jedan materijal, šest, sedam kucanih stranica, sitno pisano, onda je devojčica koja najviše čita izašla ispred razreda, čitala o rezoluciji 1244, o nezakonitom priznavanju Kosova, o NATO kampanji, o terorističkim samozvanim i tako dalje. E sad da li u sklopu ovlašćenja ove komisije može da se računa i na ovakve stvari? Jer pazite, to nije ona sama reagovala, nego je to naredba od strane ministarstva. Da li ova komisija ima ovlašćenje da može na ovako nešto da reaguje i da li njena reakcija ima bilo kakvog uticaja? Da kažem da je jedan deo dece posle reagovao, pošto je naše vozilo kojim mi obavljamo taj posao donirano od strane Ujedinjenih Nacija, oni su mi rekli da mrze Evropsku Uniju pa je sam auto bio popljuvan i tako dalje. Retorika očito da deluje na njih, prvi razred to naravno ništa nije razumeo. Čisto me zanima da li ima nekih ingerencija na tu temu.

Dinko Gruhonjić: Pa ja hoću da vas sve podsetim da su ovo konsultacije, da je ovo inicijativa nevladinih organizacija za osnivanje jednog međudržavnog, međuparlamentarnog tela koje bi se zvalo REKOM. Tako da, i vaše pitanje, odnosno vaš savet, ćemo isto priložiti spisku onoga do čega dolazimo kroz ovaj konsultativni proces. Na kraju krajeva, prirodna bi stvar bila da kada ta komisija bude formirana i kada završi svoj rad, to vaše pitanje će se sad spojiti sa dilemama koje su ovde postavljene, dilema koja je ovde najveća – da li odgovarati na pitanje *zašto*, da li se baviti utvrđivanjem uzroka, znači mi nemamo gotov recept. Ponavljam, ja mogu govoriti u svoje lično ime pa ću reći da samo utvrđivanje činjenica dosta govori o neposrednim uzrocima rata. Na primer, ono što sam ja imao prilike da vidim, ne znam da li je neko od vas imao prilike da vidi oni što su Bosanci skupili. Prvo njihova državna komisija, pa Istraživačko-dokumentacioni centar, je popis žrtava rata po imenu i prezimenu, gde je nekih više od 96.000 imena, i sa načinima kako su stradali i sve ostalo. I sada to ružno zvuči, ali kada gledate sa strane, ja sam mogao da budem i Marsovac, nema veze što sam Bosanac, mogao sam da padnem sa Marsa i da mi da neko taj materijal i onda imate grafikone. Ja, recimo ono što je upečatljivo za Bosnu i Hercegovinu i ono što je svima jasno je grafikon, recimo, za 1992. godinu gde je potpuno jasno da je od aprila do avgusta 1992. godine izvršen *blitzkrieg*, da je ubedljivo najviše žrtava bilo za ta četiri meseca. I da je od tih 96.000 žrtava, 60.000 stradalo u 1992. godini. Da kada pogledate grafikone, ne trebamo ići dalje od statistike, kažem ružno zvuči ali je stvarno tako. Kada pogledte grafikone u smislu strukture žrtava, znači videćete na čijoj su strani najveći gubici civilnog stanovništva. I na osnovu toga je vrlo jednostavno izvući zaključke ko je sprovodio i kakve je operacije sprovodio i sa kojim ciljem. Dakle, na tom nivou već utvrđivanje takvih činjenica će vas dovesti do vrlo jasnog konsenzusa oko toga šta se zapravo dešavalo. I onda se vraćam na vaše pitanje o tom, kako ga je neko nazvao, o času mržnje za koji sam i ja čuo kao roditelj. Samim tim vi sužavate prostor za manipulaciju. Znači, ako imate tačno utvrđene činjenice o broju žrtava, o tome, recimo, kao u slučaju NATO bombardovanja. Znači, ukoliko stavite, s jedne strane, broj žrtava civilnih u Srbiji sa

onim što se dešavalo na Kosovu, sa brojem proteranih ljudi, sa brojem ljudi koji su pobijeni, čije su familije zatrte, mislim da ćete vrlo lako smanjiti prostor za manipulaciju, za časove mržnje i za pisanje takvih udžbenika. Ponavljam i podsećam vas sve, Marijana je o tome govorila, znači, postoje različiti modeli, do toga da su neke države išle po principu da je šef recimo napravio ukaz o osnivanju komisije. To je kraći put. Ali, po našem mišljenju, barem je u dosadašnjem toku konsultacija preovladalo, da je inicijativa ka parlamentima daleko duži put i put koji će nastajati daleko više vremena, ali ima fundament, imate puno veći autoritet ukoliko komisiju usvoje u parlamentu. E sad znači, zamislimo tu situaciju ako mi uspemo, a uspećemo da privolimo parlament da usvoji inicijativu. Da li onda možete zamisliti da u takvoj društvenoj klimi kada je parlament Srbije, ili Bosne i Hercegovine, prihvatio tu inicijativu mogu i dalje da postoje časovi kajanja i istorijski udžbenici kakvi danas postoje? Mislim, ja sam rekao u onom uvodnom izlaganju da ovo sve izgleda kao borba sa vetrenjačama. Ali, ja nekako volim da se borim sa vetrenjačama i obično na kraju iz te borbe sa vetrenjačama izađu neki konkretni rezultati. Eto, Andrej je naveo jedan primer na mikro nivou, na nivou Srbije, gospodina Šabića koji je definitivno jedan od svetlih tačaka u toj grani vlasti. Videli ste primer, ne znam da li smo mi u Srbiji svesni šta se dogodilo sa usvajanjem zakona protiv diskriminacije i sa zaista, moram reći, minimalnim izmenama. Desilo se nešto što se do sada nije desilo. Država je odbila intervenciju crkve, bez obzira na čitavu onu svinjariju koja se desila. Konačno ishodište je da je zakon usvojen onako kako su ga napisale nevladine organizacije. A ja vas pitam zašto, pošto medije jako kritikuju, ja kao novinar moram nekad i da ih branim. Delim vaše mišljenje, ali mediji ponekad urade i neku dobru stvar i kada je u pitanju Šabić, i kada je u pitanju, recimo, koncesija za autoput Horgoš-Požega i kada je u pitanju Zakon protiv diskriminacije. Ja vas pitam, da li bi to išlo bez medija? Kako su mediji ispratili to? Odlično. Sem Kurira, i nekih čijih imena ne želim da sećam. Znači stvari stvarno izgledaju neverovatno, ali mi ćemo ove godine imati... E sada pazite, da sam vam ja rekao, pre sedam godina, 2001, da će u Beogradu biti Parada ponosa, gej parada u junu 2009, vi biste meni rekli – ti si budala. A evo u Beogradu će u junu 2009. godine biti održana gej parada. Očigledno da su nemoguće stvari ipak moguće. Da ne govorim o raznim metodama i vrstama pritisaka na koje su naše vlasti alergične i koje uglavnom ne vole, to je pritisak međunarodne zajednice, ali mislim da je ključni pritisak, pritisak odozdo, pritisak civilnog društva. I evo, u ovih nekoliko kampanja koje smo nabrojali, zapravo osnovni nosioci tih kampanja su bile nevladine organizacije, znači mi ovde koji sedimo. Ma koliko se sebi činili malima i nikakvima i kao ne možemo ništa da promenimo, to prosto nije tačno.

Danijela Gavrilović: Moram sa vama da podelim jednu strepnju, sumnju, nadam se da ćete me dobro razumeti. Prosto, dok sam slušala ovu diskusiju, javljaju mi se nekakve ideje koje mogu da utiču na naš rad, a posle ću vam reći kako mislim o tome. Stalno kada smo se bavili žrtvama prosto smo govorili o tome da nije dobro upoređivati brojeve. Jer, ako krenemo sa tim, onda ćemo reći „dobro, 13.000 Hrvata u Jasenovcu, 100.000 Srba, hajde da izjednačimo“. Ja sam čula to od studenata, verujte mi, „oni su nas više ubijali, dok mi ne izjednačimo, nećemo prestati“. Sad ako izbrojimo žrtve, onda ćemo stalno ići na izjednačavanje. Tako mi se čini da taj princip, ne znam kako da se s njim izborimo. Mislim da je možda plodonosnije imati u vidu dostojanstvo svake pojedinačne žrtve jer se plašim tog brojanja i sučeljavanja brojeva. Eto, to je ono što je moja lična impresija.

Dinko Gruhonjić: Meni, kada sam to rekao, nije bila namera da prebrojavamo žrtve u tom smislu. Ja sam samo rekao da to otvara mogućnosti istoričarima da interpretiraju uzroke ratova. Znači da, prosto će to biti tako pa će biti, ako utvrdite činjenice onda morate da utvrdite brojke. To je jedan od delova tog posla.

Gojko Mišković: Ja bih samo podsetio da je ova ideja o aktiviranju parlamenata, kada je o vojvođanskom parlamentu reč, u više navrata i iskorišćena. Uostalom, u nekima Dinko si i ti učestvovao. Specifično, postoji kada je reč o ratnim zločinima, ako se ne varam, Rezolucija vojvođanske skupštine iz 2004. koja je o tome govorila eksplicitno i jasno i gde je taj tekst sastavljen u krugu nevladinog sektora i stavljen na dnevni red i to je Rezolucija koja postoji. Mislim da bi u prisećanju da li ima još ovakvih inicijativa pronašli još po neku. Mislim da ih ima barem dve ili tri, pa nema razloga da se one ne aktiviraju, one nisu stavljene *ad akta*, nisu povučene iz pravnog optičaja.

Dinko Gruhonjić: U pravu si, to je iz 2005.

Janja Beč Neumann: Ja kada sam se predstavljala ja sam rekla „dobar dan, ja sam Janja Beč“. Ja nisam Janja Beč, ovako sad malo da se zakomplikuje. Pošto organizatori ne znaju da sam se ja davno udala, ja sam Janja Beč Neumann pa čisto da... Moje pravo ime je Janja Beč Neumann. Pošto su oba društva patrijarhalna, to su prezime mog tate i prezime mog muža. Ali pošto ja duboko verujem u aktivitet naš, ne u našu *bystanders* poziciju posmatrača, i u najtežim vremenima sam u to verovala, ne kažem da je moj brak moje najteže breme, ali u okviru tog mog aktiviteta moj muž je uzeo moje prezime. Tako da znači, malo se borim protiv tog patrijarhata što on ima i svoje i moje prezime, znači oboje imamo isto prezime. Tamo isto stoji da sam ja iz Pančeva. Ja sam otišla iz Pančeva pre 31 godinu da se vratim i nisam se vratila, uvek sam nekako prisutna u regionu. Ovo je ta knjiga koju je Dinko spominjao *Pucanje duše* koja je počela da nastaje 1994. godine dok je još ovde bio rat. Tada nije postojala ovakva vrsta inicijativa koju ja jako pozdravljam i zato sam ovde, inače ne bih bila ovde. Ja sam nekako uvek mislila da ja kao neko kome su život i porodica dali privilegiju da se obrazuje, kome je možda priroda dala sposobnost da ima mogućnost učenja i razumevanja stvari, da ja imam neku obavezu da pišem, ne šta ja mislim o tome, već da dâm mogućnost žrtvama da one kažu šta se desilo, kada se desilo i da to ne bude između nas priča i da to bude zapisano kao dokument. Ja ću samo ubacivati neke slike, male koje će vama pomagati da nađete odgovore na pitanja iako vama ne izgledaju da su direktni odgovori. 1994. godine, kada je osnovan sud za zločine koji su činjeni u bivšoj Jugoslaviji, ja samo da vas podsetim za one koji ne znaju, da je to za mene istorijski, civilizacijski domet ljudskih bića, ne Srba, Hrvata, Gvatemale, već ljudskih bića, zato što je to prvi međunarodni krivični sud koji nije bio vojni sud, koji nikada pre toga nije postojao. Sud u Tokiju, sud u Nürnbergu posle Drugog svetskog rata su bili vojni sudovi. U Leipcigu i Ankari, posle Prvog svetskog rata, su isto bili vojni sudovi sa vrlo malim dometom, mnogo manjim nego u Nürnbergu. Postojali su još neformalni Raselov sud oko rata u Vijetnamu i dva ženska neformalna suda u Pakistanu u Lahoreu, 1992. i 1994. godine u Tokiju. Znači, to su sve neke inicijative, puno ih je bilo koje su dovele do toga da je ovaj Međunarodni sud za bivšu Jugoslaviju bio moguć i to je jedan vrlo bitan deo temelja ove inicijative. Ova inicijativa ne bi visila u vazduhu da taj sud ne postoji. Taj sud ima 8 miliona stranica dokumenata, dokaznog materijala. Međunarodni stalni krivični sud ICC, koji je nastao posle ovoga i posle suda u Ruandi, to je još jedan iskorak dalje ka tome da posle duboko traumatičnih iskustava koje određene zajednice imaju kao što je rat ili genocid

da pokušaju da se sa tog aspekta međunarodnog krivičnog prava da taj doprinos onome što ja zovem *uspostavljanje novog diskursa posle duboke traume*. Genocid je najdublja kolektivna trauma. On je moderni fenomen, neću puno o tome, imate na web sajtu dosta o tome, o kursu koji sam ja počela 2002. godine, koji se zove *War crimes, genocides and memories*, na sajtu www.war-crimes-genocide-memories.org. Znači, to je prvi kurs u regionu i do sada jedini kurs koji se bavi pokušajem da se razume šta se desilo ovde komparativno sa ostalim, sa Holokaustom, s tim što naravno nikada ni u pripomisli izjednačavati, nego komparativno Holokaust, Gvatemala, Kambodža, svi ovi slučajevi koji su se dešavali do sada, Argentina koje je za mene isto povezana sa genocidom, moje kolege pola kažu jeste, pola kažu nije i to je jedan dug dijalog. Ova knjiga *Pucanje duše* je počela 1994. godine dok je još bio rat. Ja sam živela tri meseca, ja sam znala da nešto moram da uradim, otišla sam, ja sam odavde, ja sam Vojvodanka, nacionalno mešoviti brak, išla sam ovde u zabavište, u ovom gradu završila gimnaziju, radila u Petrohemiji, posle sam hodala po svetu. Ja sam nekako morala to da napravim, otišla sam, znači ja sam iz ovog naroda. Morala sam da vidim šta se to desilo, znači još je trajao rat, živela sam tri meseca u izbegličkim logorima u Sloveniji i razgovarala sam sa, moja bazična ideja je da razgovaram i sa muškarcima i sa ženama, ja apsolutno nemam nikakvu nameru bilo koga po tom *gender* pitanju da provociram, ali muškarci nisu hteli tada da pričaju sa mnom. To su bili izbeglički logori u Celju, u Mariboru i Ptujju, ja sam živela sa tim ljudima, znači to je 1995. godina. Kada sam ušla u centre, ja sam čekala godinu dana dozvolu od slovenačke vlade da mi da da uđem u begradske centre i nisu mi je dali, nisam je dobila ni danas. I ja sam rekla ja ću ući bez dozvole, opet je to jedna druga priča drugi put ću vam o tome pričati, ja sam uspela to da napravim. Muškarci nisu, to su bili 99 odsto Bošnjaci, nisu hteli da razgovaraju sa mnom zato što sam Srpkinja po majci, ali su žene htele. Ja sam razgovarala sa sto žena, odnosno nisam razgovarala nego sam slušala. Ja sam u pripremi imala kao metod da radim intervju, da postavim pitanje, ovo o čemu vi govorite, a kako se zovete, a kad se to desilo, a šta se desilo, ko je to uradio i tako dalje. Ja ovo govorim zbog ovog što sam danas ovde čula, taj moj koncept je potpuno pao. To je ta *story telling methodology* koja je poznata u svetu, koja se jako puno radi, koja je ovde tek u začetima i preko ove inicijative. Ona ima jako puno opasnosti, da vam kažem, mogućnosti za zloupotrebe. Ja sam, prvo što sam naučila od profesora Dan Baron-a, a imala sam sreću da radim s njim, guglirajte ga, naći ćete ga, jako je bitan za ovu temu, pošto radi transgeneracijska sećanja, i žrtava i dece žrtava i dece počinioca. To je izuzetno važno, transmisija traume. Radio je sa obe grupe, nažalost, umro je, mi smo zajedno šest godina radili, on je umro prošlog septembra. Po njegovoj metodologiji sam radila i ja sam ustvari promenila tu metodologiju kroz iskustvo. Tako što sam samo rekla „vrlo je bitno da kažete ko ste“. Žrtve zloupotrebljavati je najstrašnije, na svakom osnovu, od moralnog do profesionalnog i tako dalje. Ja sam prvo rekla ko sam, odakle sam, rekla sam da sam iz Pančeva, Pančevo je njima Srbija i rekla sam šta hoću da radim, onda su muškarci odbili 100 posto da razgovaraju sa mnom, ali žene su pristale da razgovaraju sa mnom. Šta sam ja naučila iz toga? Prva žena je izgubila četvoro dece za pet minuta u selu Prhovo. To je jedan od najtežih slučajeva koji se radi u Haškom tribunalu, to je kod Ključa. Ja sam posle toga sve promenila i te teorijske i druge stvari i za rezultat sam dobila ovu knjigu. Ta žena danas živi sa 30 eura, odnosno 60 KM penzije sa četvoro dece. To je jako puno tema o kojima bih mogla da vam pričam. U toku tog života tamo, ja jesam jako puno naučila, pre svega naučila sam se strpljenju. Istraživanje je rađeno 1995. godine, godinu dana sam čekala dozvolu da uđem, nisam dobila dozvolu, ušla sam, radila, naišla na podršku, uvek se nađu neki ljudi koji vam

pomognu, posle sam čekala jako dugo da se knjiga objavi. Zato što, ja sam mogla knjigu odmah da objavim u Sarajevu, zato što je za žrtve bilo strašno važno da se knjiga pojavi, ali i za njih je bilo jako bitno da se pojavi ovde, a ne u Sarajevu. Objavljena je 1996., u Beogradu, Helsinški odbor za ljudska prava i Radio B92, nikada niste mogli da je kupite, ne možete ni sada, u Beogradu se nije mogla kupiti, mogla je u Dubrovniku, u Nemačkoj, ali možete je naći na Simon Vizental centru, isto je dostupna, čisto metodološki, kako se to koristilo i tako dalje. Ova knjiga je, odnosno sve te izjave su kasnije korišćene u procesuiranju slučajeva oko Ključa, Srebrenice i Kotar Varoši u Haškom tribunalu. Hoću da vam kažem o kompleksnosti cele priče. U stvari potrebi da žrtve dobiju priznanje od druge strane. Ja moram da kažem da sam dobila veliku podršku. Predgovor za ovu knjigu je napisao pokojni Aleksandar Tišma, koji je najprodavaniji pisac sa Balkana u Nemačkoj. Najprodavaniji, možda nije najbolji, u to neću da ulazim. Ja sam imala sreću da on stane iza mene. Morate imati podršku takvih ljudi. Kada je rekao, baš u pokušaju da se spreči relativizacija koja se sada dešava, kada je rekao da je izuzetno važno, da se odavde, od one strane koja je počinila *evil*, zlo, da se čuje taj glas i da je ovo pravo mesto za nastajanje ove knjige zato što može da pomogne da makar jedan odluči, vi ste govorili o tome, da patnju ne čini. Sad se vraćam na taj moj kurs. Dinko je govorio da ako ljudi budu znali šta se desilo da će biti drugačije. Jeste, to su jako dugi procesi, i oni se nikada nigde nisu desili spontano. Mora jako puno da se radi, vi pišete ja vas čitam i zaista vam hvala za one vaše tekstove, to meni pomaže, kada sam ja u krizi, kada hoću sve to da napustim, meni pomaže da čitam takav neki tekst, da sretnem ljude, ovo su isto grupe za podršku, pošto mi nismo većina. Mi smo ogromna manjina, ali su sve promene u istoriji nastajale od manjine. Te su promene ovako nastajale. Promene u smislu razvoja ljudskosti. Ne mislim promenu za zlo, ratove. Ja bih rekla još jednu stvar koju hoću sada da podelim sa vama, ovo je možda malo haotično. Ovo je, u naslovu stoji *ratni zločin*, ovo nije samo post-ratni region, ovo je i post-genocidni region po međunarodnom krivičnom pravu. Time je još teže, još riskantnije, još više vremena i energije traži. Ovo je post-genocidni region po presudama međunarodnog krivičnog prava. Ne po našoj volji ili po volji nekoga. O tome treba voditi računa, o dubini otpora ovakvim inicijativama. Koje su interesne, ja smem da kažem na prvom mestu, interesne i ovo pitanje identiteta neko je spominjao. Mislim da ovakve inicijative izuzetno pomažu da se uradi nešto, Dinko je to napomenuo, on je to slušao od mene na predavanjima, taj prolazak kroz traumu. Ako se složimo, ja to prihvatam, da se radi o ne samo post-ratnom regionu, već post-genocidnom, ja mislim da je trauma toliko duboka, da delom otpori idu i zbog toga što je zločin bio prevelik, *magnum crimen*, delom i zbog toga hoćemo da razumemo zašto; nije dovoljno samo da kažemo „ma oni su ološ“, i to treba raditi, apsolutno, ali otpor je toliki zato što je bio preveliki zločin. U tom smislu je ovaj napor još dragoceniji. Pogotovo, ako uključuje i vas mlade. Mi ćemo biološki nestati, moja generacija. Znači u smislu tog što se zove *memories*, sećanja, i u smislu prolaska kroz traume. Ovaj region, po mom uverenju, vekovima nije prošao kroz traume. Samo jedan anegdotalni dokaz, povodom obeležavanja godišnjice [atentata na] premijera Đinđića, je održano neko takmičenje u besedništvu. To je oficijalno, to nije ništa tajno, ja sam u Danasu pročitala tekst tog mladića, on je student prava. Znači, narednih 40 godina on će raditi ovo o čemu mi pričamo, on će izvršavati ono o čemu mi sanjamo. On je dobio nagradu i ja moram da vam kažem da sam bila užasnuta načinom. On verovatno ima 21, 22 godine, ako je još student prava u Beogradu, on je iz Valjeva, nisam sigurna, nisam upamtila ni ime, znači on dobija komisijski prvu nagradu za tekst koji je nepismen, vulgaran, paranoičan i koji kaže u vezi traume koju sam spominjala, kroz

koju ovaj region nije prošao 500, 600 godina ili duže. On kaže „mene još sve rane od Turčina bole“. Njega još sve rane, posle 600, 700 godina bole, on dobija visoku nagradu ovog društva, on je student prava i on će raditi ono što mi sad pričamo, on će to sprovesti, pa neće baba na pijaci koja prodaje cveće to sprovesti. Ona je možda časnija i nju ne bole sve te rane ali ona neće sprovesti to. Vi ste spomenuli škole. Dinko je spomenuo svoje dete. Ja spominjem decu svoga brata. Ja vidim da su ovde ljudi opet kod tih transgeneracijskih sećanja, koliko duboko traume traju i zašto je toliko potrebno da se prođe kroz traumu. Deca sada uče o Holokaustu u Srbiji. Od 1997. godine ova država, Ministarstvo za obrazovanje je izdalo zvanični udžbenik, stranica 100, na stotoj stranici o Holokaustu, ko ima decu nek pogleda, stoji šest genocida. Ja sam mislila, ne znam ni ja šta sam mislila kada sam otvorila, šest genocida se spominje, Holokaust se ne spominje. Nego su genocidi protiv Srba, to je ta *victim position*, to je strašno za manipulaciju. Molim vas pogledajte svi vi koji ste tu, mislim da je vrlo korisno. Genocid je hrvatski protiv Srba, albanski protiv Srba, italijanski protiv Srba, bugarski protiv Srba, mađarski i nemački. Ta deca se 17 godina odgajaju na tome, da nas Srbe svi mrze. To su zastrašujuće stvari, nema nikog da ukaže na tu stranicu. Znači, 12 generacija uči tako. To su kolektivne i privatne priče. To su *official and public stories*, to su *official and private stories*, znači vi imate oficijalnu priču tako, a on u kući čuje nešto drugo. Ovo je način prolaska kroz traumu. Jedan od načina, nije jedini. On ima pet nivoa, prema Dan Baron-u, on se jako puno koristi u svetu i u Čileu su ga koristili i na drugim mestima, u Južnoj Africi. Psihološki prolaz kroz traumu, vi imate jedan način da potpuno negirate da se trauma desila od individualne do kolektivne traume. Ovde je na delu poricanje u Srbiji, barem na tom zvaničnom nivou. Ja sam rekla u Novom Sadu 15. decembra da mi imamo državnu, ne NGO, strategiju poricanja. Prvi stepen je da se utvrdi šta se desilo, kada se desilo, ko je uradio, ovo upravo na čemu vi insistirate. I samo za kraj da vam kažem da sam ja kao Pančevka radila na tome što se zove, mi ne koristimo reč *pomirenje*, ni Dan Baron ni ja nismo koristili, mislim da ni jevrejska zajednica ne koristi reč *pomirenje*. To je izuzetno hrišćanska reč, neovisno od koga je, katoličanstvo, pravoslavlje. Pomirenje ne postoji u islamu, judaizmu, ne postoji u kmerskom jeziku u Kambodži čak ni kao reč, u Kambodži koja je imala iskustvo genocida, ne postoji u Gvatemali ta reč, *pomirenje*. Nego, postoji reč *lečenje kroz promenu u srcu*. To su dva naroda potpuno daleko jedna od drugih, koja su imala to isto iskustvo u istom vremenu i koja koriste tu reč, nemaju reč *reconciliation*. Stoga je moja sugestija da se ta reč ne koristi, pošto imamo dve različite religije. Ona je bila moguća u Južnoj Africi pošto se tu radi o hrišćanstvu. Ovde ne bi trebalo da se koristi. Ovaj *postcard* koji ste dobili, ja sam rekla „ti si otišla odavde, šta ćeš da uradiš sa decom“, neko je spominjao rad sa decom u Pančevu. Ja sam četiri godine imala pozorište ovde, sa decom, znači deca su od šest do 12 godina igrala predstavu. Naravno da su bili svih nacionalnosti i tako dalje. Naša predstava *Kako je mačak Zorba naučio galebicu da leti* je bila prva predstava iz Srbije koja je posle ratova otišla u Bosnu i Hercegovinu. I mi smo igrali predstavu 2002. godine u Sarajevu u Pozorištu mladih. Bilo je prodato 400 karata za 250 mesta, bilo je prepuno. To jeste bilo katarzično iskustvo, deca su došla. Na kraju predstave jednu malu ulogu je igrao Nermin Tulić, on je glumac iz Sarajeva koji je u letu 1992. za vreme opsade Sarajeva, u toku bombardovanja izgubio obe noge i on sada glumi u kolicima i imao je jednu malu ulogu. Deca to nisu znala, ali ona su imala tu osetljivost i tu empatiju za stradanje, ona nisu bila opterećena čime smo mi odrasli opterećeni. Na kraju smo doživeli ovacije, jeste bilo katarzično, i svi su skočili na Nermina u tim kolicima, i svi su ga grlili i ljubili, to je bilo sve dirljivo i mislim da je bilo važno što je tada

učinjeno, a ne kasnije, što se dao dignitet i žrtvama tamo. Posle toga na konferenciji za štampu Nermin Tulić je rekao, bila je u Bosni tada rasprava da li će biti komisija za istinu i pomirenje ili ne, on je rekao „meni komisija za pomirenje ne treba, ja sam se danas pomirio sa ovom decom“. Hoću da kažem da je dugo, da je teško, da treba puno, da treba izbegavati velike greške, da treba učiti na greškama drugih, onih koji su bili pre nas i da treba koristiti ono što su već utvrđene činjenice, to je Haški tribunal i to je Međunarodna komisija za nestale osobe koja to izuzetno dobro radi za ceo region, regionalno.

Dinko Gruhonjić: Hvala Janja, mislim da je ključno to što si kazala da nigde ovi procesi nisu počeli spontano i mislim da to treba imati negde na umu. Mislim da je stigla kafa pa da malo odmorimo.

Pauza

Andrej Nosov: Dobro, nastavicemo dalje. Nastavljamo ovu sesiju, ovaj razgovor, ja ću sad samo zamoliti, ponoviću neka od ključnih pitanja, da probamo pošto nam je ovo poslednja sesija i trebalo bi da na kraju ovog dana zaključimo nešto o čemu smo razgovarali; da probamo da sada dajemo već neke konkretnije predloge kako vidimo neka od ključnih pitanja o kojima smo razgovarali još danas pre ručka, kao što su kriterijumi za izbor i način izbora članova komisije, zatim ovlašćenja komisije, zatim jedno veliko pitanje koje se postavljalo u radu mnogih komisija, a to je da li ta komisija treba da imenuje i počinioce, odnosno da li u svojim nalazima, svom izveštaju ili nekom dodatnom dokumentu treba da imenuje i one ljude za koje se po prikupljenim podacima, svedočenjima, dokazima može govoriti da su odgovorni za određena dela. Isto tako, ostaje nam pitanje nestalih i činjenica da preko šesnaest... Dinko je jutros izneo podatak od 16.525 ljudi koji se još uvek vode kao nestali iz ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Dakle, samo ću vas zamoliti da uzmemo kod ovih nekoliko pitanja koja su navedena i u ovom našem programu ispod imena Marijane Tome, dakle za prvu sesiju, da se konkretno izjasnimo i da damo neke predloge, ideje koje mogu značiti kasnije jednoj radnoj grupi koju će Koalicija, odnosno Koordinacijsko veće Koalicije formirati, koje će raditi na izradi modela koji će biti upućen državama, tako da sa ovog konsultativnog procesa mogu doći neke konkretne ideje i zapravo naše mišljenje o tome kako i na koji način bi trebalo da funkcioniše ta neka sutrašnja zvanična komisija, odnosno REKOM. Stoga, izvolite. Dakle, samo ponoviću još jednom pitanja: kriterijumi za izbor i način izbora članova komisija, ovlašćenja, odnos prema počinocima zločina i to uključuje istragu o nestalim osobama, odnosno, rasvetljavanje sudbine nestalih i kako mi sve to vidimo i kakav je zapravo vaš, da li imate neki konkretan predlog u odnosu na ta pitanja. Samo vas molim da se predstavite.

Snežana Baralić-Bošnjak: Ja sam Snežana Baralić-Bošnjak, ja sam se i predstavila kao aktivistkinja Ženske mirovne grupe, ali pre svega feministkinja i drago mi je da je pre mene govorila Janja Beč, i ja sebe smatram vrlo *gender* senzibilisanom i smatram da ova priča sa Koalicijom za REKOM nikako ne može biti izuzeta iz svedočenja brojnih svedočanstava koje su pre svega i žene izrekle, a to smo i videli iz Janjinog neposrednog iskustva sa terena, da su prvo, prve i najhrabrije u svemu tome odvažne žene da govore o tome. Tako da, ovo javno slušanje žrtava, pre svega podrazumeva da ona druga strana koja bude slušala, to po meni isto treba da je na neki način... da li je i ona doživela tu vrstu nekog zločina ili već neke traume tokom

rata, jel to samo može visoko osetljiva osoba da prihvati to, jer ako onaj koji se odvaži da govori sa druge strane ima nekog samo, nekog dokumentaristu ili nekog ko će samo to da beleži to može da se na neki način devalvira i degradira i ko zna da li ćete dobiti autentičnu i iskrenu priču. Onda, sigurno da i kriterijumi za izbor i način članova komisije, da to budu stvarno ljudi koji su tokom ovih deset i više godina radili u okviru svog nekog aktivizma na procesu suočavanja sa prošlošću, znači koji su dokazali svojim ličnim primerom i angažmanom da su činili napore da se proces pomirenja u svom mikroprostoru a i šire prepoznaje. Iako ja u okviru svoje Ženske mirovne grupe, mi smo mala lokalna grupa, ali sigurno smo imale niz aktivnosti koje su ukazivale na potrebu, kroz projekat *Istina je bol - odgovornost i pomirenje* i ukazivali građanima da ne mogu da zaborave i relativizuju zločine koji su činjeni u Dubrovniku, Vukovaru, Srebrenici, *Oluji*... Znači, takvi ljudi mogu da budu u ovakvim komisijama. Divno što je Janja još istakla, a bilo bi dobro da vi još u iskustvima u drugim regionima i područjima, naročito istaknete taj ženski tribunal u Tokiu. To je jedno od, možda, poslednjih svedočenja... znači, to je bilo 2000., je li tako Janja?

Janja Beč: 1994.

Snežana Baralić-Bošnjak: 1994, ali ja mislim da je to trajalo dugo i da je to, nekoliko godina, i svi znate, možda i ne znate da je država Japan, carevina, javno priznala organizovano silovanje preko 200 hiljada Kineskinja i žena sa Tajlanda tokom Drugog svetskog rata. Znači da je silovanje kao ratni zločin novijeg datuma i da bi trebalo posebno u okviru ovog istraživanja o tome posvetiti pažnju. Možda sam ja uzbuđena i emotivna, ali nije lako ulaziti u ovakve priče, vi ćete videti, ja uopšte ne vidim kako ćemo mi to u našim lokalnim sredinama spustiti i kako ćemo se umrežavati kao nevladine organizacije da bi ovu priču instrumentalizovali i možda i u lokalne parlamente približili. Znači, morate da nam pomognete u svemu tome, jer ja mislim u nevladinom sektoru uopšte nema, kako bih rekla, jedinstvenog stava da treba ući u ovaj proces.

Andrej Nosov: Hvala. Zamoliću samo da mikrofon ugasi zbog mikrofonije. Idemo dalje, izvolite.

Gordana Perunović-Fijat: Gordana Perunović-Fijat iz Kikinde. Što se tiče osnivanja komisije ja bih predložila, recimo, da se ona osniva što je moguće pre, jer svaki protok vremena samo obezvređuje sve naše napore i čini da pepeo zaborava pokriva žrtve, njihove patnje i sve ostalo. Dakle, osnovati komisiju što pre svim sredstvima pritiska koje smo i do sada koristili i koje, što reče Dinko, ipak daju rezultate. Sad, kriterijum za izbor i način izbora članova komisije. **To bi trebalo da budu najbolji ljudi, ljudi senzibilni na patnju drugih ljudi, odgovorni, lično čestiti i oni koji su voljni da se uopšte bave ovom teškom i neprijatnom problematikom,** što bi rekao Tolkin „kad ne znaš koje ćeš, uzmi one koji su voljni.“, jer to se obično pokaže kao najbolji izbor - oni koji neće, kakvi god bili, šta nam vrede, a oni koji žele, evo, opet što reče gospodin Dinko, kakvi god da smo mi smo uradili veliku stvar, makar to nama tako ne izgleda, ali i do sada smo uspevali da uradimo neke velike stvari. Recimo evo sad, donošenje ovog antidiskriminatornog zakona, pa to je veliki uspeh, moglo je do toga i ne doći, ali mi smo bušili sistem, gnjavili i davili i zakon je donet, i mislim da treba da se vrlo radujemo i maltene da slavimo taj datum. Sad, što se tiče mandata komisije, ja bih predložila pet godina, jer mislim da

najmanje pet godina treba da se raščisti taj užasni mulj koji se skupljao decenijama ovde kod nas. Koliko bi trajao mandat pojedinačnih članova, to mislim da ne bi bio problem utvrditi na konkretnim primeru kad već bude osnovana komisija. Javno slušanje žrtava, tu stvarno možemo da se zapitamo, da pitamo žrtve da li su one spremne da govore pred auditorijumom, na televizijskoj emisiji ili žele da govore u zamračenoj prostoriji, a da neko snimi na traku njihove reči, pa da se to posle emituje. Sve zavisi šta je žrtva u datom stanju da podnese, da li ona može da iziđe pred druge ljude, da li može da iziđe pred institucije, koje često nemaju baš neke naročito prijatne metode saslušavanja. Pravnici sam po obrazovanju pa znam kako to ide, ne mora biti prijatno. Možda žrtva uopšte ne želi da o tome priča, možda je potpuno blokirana bolom, stidom, užasom, ali ako odluči da priča, onda joj dati svu moguću pažnju i omogućiti joj uslove koje ona sama traži. Ovlašćenja komisije mogla bi da budu prema onom što smo do sad čuli vrlo velika. Opet sve zavisi koliko je država i njene institucije spremna u tom pogledu da izađe u susret, da li je spremna, koliko je spremna, koliko će biti potrebno pritiska malih grupa, ne od javnosti, javnost nije spremna za to, ili od međunarodne zajednice. Odnos prema počiniocima zločina, pa ja mislim da bi ih trebalo imenovati, ostalo prepustiti državnim institucijama, pravosudnim organima da nešto preduzmu ili da ne preduzmu. Mi vidimo svih ovih godina da to ide katastrofalno sporo, ali nekako se ipak pomera. Sad, koliko se pomera, to možda može da utvrdi neko potpuno nepristrasan, neko ko nije odavde. Istraga o prisilno nestalim osobama, pa svakako da se sprovodi svim mogućim sredstvima uz uključanje svih ljudi, svih grupa i pojedinaca koji uopšte hoće time da se bave. I reparacija za žrtve, svakako, svaka moguća koja uopšte može da postoji, svaka reparacija. Hvala vam.

Andrej Nosov: Hvala. Idemo dalje. Izvolite.

Virdžinija Marina Guzina: Virdžinija Marina, Građanski parlament Vršac. Budući da sam ja i novinarka po profesiji, ja sam imala prilike da razgovaram sa žrtvama i moja zadnja iskustva su bila sa *Roditeljima u crnom*, to je, možda znate, jedna neformalna organizacija koja je skupila desetak, petnaestak roditelja koji su izgubili svoje najbliže, tj. uglavnom svoje sinove u Topčideru, u bombardovanju RTS, a i ono što se manje zna u Leskovcu. Leskovac je jedan vrlo problematični punkt o kome se jako malo zna. Napravljen je dokumentarni film, moj suprug je čak pravio o tome film koji je na RTS-u cenzurisana, ne zvanično, on je bunkersan, hajde tako da kažem, mada niko neće da govori o tome. Već imam neka iskustva u tome, a ono što mene zabrinjava je nešto što je neko maločas rekao jeste zapravo da ne postoji dovoljno artikulisana, kritička javnost unutar samog nevladinog sektora. Mislim da se zaista malo nevladinih organizacija bavi ovim pitanjem i ono što sam primetila kad je u pitanju organizacija *Roditelja u crnom* koju uglavnom vidamo tu i tamo na konferencijama za štampu, čime se uglavnom stvari i završavaju, i imate na portalu B92 ona dva mladića koji su ubijeni u Topčideru, dakle, tu je muk. Hoću da kažem da zapravo nisam primetila da su nevladine organizacije koje su, navodno senzibilisane, sem tu i tamo možda *Žena u crnom* i još ponekih, da su podržale te ljude, recimo, koji su zapravo na neki način žrtve, koji su tu svaki dan pred nama. Dakle, one nisu sakrivene, one nisu žrtve koje mi treba da otkrijemo i hoću da kažem da nema dovoljno empatije iz samog nevladinog sektora. I kad već pričamo sada o metodama kako ćemo da se organizujemo, mislim da jedan od prvih koraka jeste da se ova priča, naša priča proširi i na druge nevladine organizacije i, nažalost, ne da

napravimo samo pritisak na parlament i na politički spektar, nego ja mislim i na nevladin sektor.

Andrej Nosov: Hvala vam. Marinika...

Marinika Čobanu: Marinika Čobanu, Građanska akcija Pančevo. Mene je potaklo da se ja javim, možda sam ja suviše osetljiva, takođe kao novinar na samu terminologiju, ali jedna od prethodnih učesnica je pomenula pitanje žrtava, odnosno da li će one biti spremne ili ne da budu saslušavane. Velika je razlika između javnog saslušavanja, naravno, i slušanja i mislim da bi neko iz Koordinacijskog veća ili Abdullah mogao ukratko prosto da nam par slika, da nam predstavi kako to izgleda zato što su forumi dosadašnji u stvari tome služili; neki eksperimentalni vid da se prikaže kako bi funkcionisao budući REKOM i mislim da za ljude koji ne znaju ništa o tome da je važno skicirati onako u par reči kako izgledaju ta Javna slušanja, a što je izuzetno važan segment, naravno. Drugo što sam htela reći, takođe je bilo pomenuto u okviru ovlašćenja, znači, uži deo u okviru mandata, onoga što bi pretpostavljao REKOM. Da li je država spremna ili ne, mislim da mi uopšte ne treba da se bavimo time da li je država spremna ili ne, bilo koja, jer da jeste mi danas ne bismo sedeli ovde. Imamo čitavu generaciju punoletnika, da tako kažem od '91. godine, znači to je potpuno nova generacija koja ne da ne zna šta se desilo, niti želi da zna. Imamo naravno situaciju u kojoj vinovnici umiru, žrtve umiru, odustaju iz raznih razloga. I isto naravno bih htela reći da, ako je to moguće što pre dođe do zvanične inicijative za formiranje REKOM. A što se tiče isto tog nekog raspoloženja države, hoću da kažem da se uopšte ne treba time baviti. Samo ću digresiju malu da napravim, poslednji primer, pošto u jednoj od turi razgovora sa mojim kolegom novinarom oko toga šta konkretno država Srbija čini po tom pitanju suočavanja sa prošlošću, dobila sam kao reper odgovor – *pa, eto u Štrpcima će biti...* – znači to je bilo tek u najavi, podignut spomenik žrtvama otmice iz voza, njih sedamnaestoro je bilo. Međutim, ja sam bila u Štrpcima, bila je poražavajuća scena da kada se otkrila ta memorijalna ploča na njoj su bila napisana imena samo ljudi koji su državljanima Srbije, znači samo devet pomenutih ljudi, ostali kao da ne postoje. I to je to takozvano koračanje *mic po mic* države Srbije unapred, ako to uopšte možemo tako i formulirati. Znači, moja sugestija neka je bila da uopšte ne treba da se bavimo državom, već da iznađemo, načinimo dela kako ćemo animirati što širu javnost, jer time je legitimitet i naša snaga veća i mi moramo naterati državu malo da to uradi jer ništa vam država neće dati na poklon ili zato što misle da smo dobri i pametni, već se moramo izboriti za svaku našu ideju, inicijativu, i tako dalje. Ono što mene zanima, Sneža je pokrenula tu priču, Đina takođe, kako mi da sprovedimo to animiranje na najnižem nivou, znate. Beograd je jedno, Zagreb je drugo, Podgorica, Sarajevo, i tako dalje, mi imamo opet specifičnu situaciju u Vojvodini, gde nemate nešto što bi se zvalo udruženje žrtava ili nestalih lica, znači, nemamo direktne učesnike s bilo koje strane. Imamo taj neki odnos „pa što bih se ja u to mešao, nije da me se ne tiče, ali nije baš moje da ja sad tu, ovaj, nešto petljam ili da se mešam...” i pitanje ide u tom pravcu da li je moguće, možda ne direktno, znači direktnim prisustvom. Molila bih ta javna slušanja da se malo opišu, da li mi možemo na taj način možda da tu širu podršku dobijemo, da animiramo ljude, da to sprovedemo i na lokalnu, znači da neki mini forumi budu i u manjim sredinama, da budu zabeleženi, dokumentovani na nekom platnu materijali koji su, naravno, autentični, ali da prosto što više ljudi to vidi i čuje zato što nam je svaki pojedinac važan. Za milion glasova, mislim da je to vrlo težak posao, a veoma važan i važno je da svako to vidi i čuje, jer tek tada imaš tu empatiju

najelementarniju, oстанеš nem pred time što čuješ. A kada svi sede za stolom, znači, žrtve sa svih strana, to je već jedna druga slika, onda mislim da i oni koji se tu lome, klackaju se, mislim to je argument više da se i oni uključe. Ja sam odužila, izvinite.

Andrej Nosov: Hvala vam. Ljilja.

Ljiljana Spasić: Ja bih samo podržala ovo sve što je Marinika rekla, i takođe smatram negde da je našoj sredini možda neophodno da razmišljamo u tom pravcu kako ćemo animirati ostale nevladine organizacije, pre svega njih, pa onda sve ostale. Sa druge strane bih molila da zaista razmišljate u tom pravcu i da u nekim narednim aktivnostima i konsultacijama koje nas očekuju pokušamo zaista da obezbedimo prisustvo žrtava, da li po modelu koji smo imali u Prištini/Prishtinë, na forumu... Zašto sam ja insistirala na tome da Abdullah danas bude prisutan ovde? Prosto smatram da je negde sredinama u kojima nema tih udruženja koja je Marinika navela, jeste važno itekako da čuju glasove svih žrtava i mislim to iskustvo koje smo mi imale u Prištini/Prishtinë na forumu u oktobru mesecu jeste nešto što gotovo da nemam sumnju da bi izazvalo empatiju kod svakog onog ko iole sumnja u sva dešavanja u prošlim oružanim sukobima. To bih dala kao jednu svoju sugestiju. Hvala.

Andrej Nosov: Hvala. Abdullah.

Abdullah Ferizi: Ja radim od 2006. sa albanskim porodicama nestalih lica i lako je i naravno razumljivo uvideti koliko je važno za njih da imaju nekoga kome će svoju priču ispričati. Sa druge strane, istovremeno, tako je lako videti koliko se oni plaše da tu njihovu priču ispričaju predstavnicima neke druge zajednice. Mogu da pričam o kosovskom kontekstu i o velikom broju ljudi, organizacija, institucija koji su ih na neki način *squeezed out*, iscedili te njihove priče, ali šta se desilo sa tim pričama dalje to je jako teško reći. Imate novinare raznih ili lokalnih ili međunarodnih medija, imate razne nevladine organizacije, imate razne institucije koje su pokušavale da naprave neke baze podataka i uzeli su ove priče, ali oni kao ljudi sa bolom od tih sakupljanja priča i od tog prepričavanja njihove boli nisu dobili baš previše, čak ni u smislu toga da recimo saznaju nešto više o njihovim članovima porodice koji su nestali. Zato ja mislim da je jako, jako važno da REKOM pruži prostor za javno saslušanje, ono što je Ljila spomenula, to iskustvo iz Prištine/Prishtinë koje na najbolji način pokazuje, ali je takođe važno da se napravi sistem, da se ta javna saslušanja organizuju na način da se brinu o tim ljudima i da se osigura da će se nešto zapravo i raditi sa tim pričama. Neko je ovde spomenuo *story telling* kao način sakupljanja priča i na Kosovu se sad počelo s raznim inicijativama, da sakupljaju te priče, međutim ja mislim da je to mnogo komplikovanije nego što izgleda, nije to samo izaći na teren i pričati sa ljudima. Treba da postoji i da se smišlja taj sistem koji će osigurati da će se nešto zaista i uraditi sa tim pričama i to pogotovo zato što je i ovo što se dosad desilo na Kosovu dovelo do toga da, recimo, porodice nestalih lica, trenutno se oni osećaju kao da su oni zapravo žrtve tog rata, čak ne ni njihovi voljeni koji se i dalje vode kao nestali, nego oni sami kao članovi porodice upravo zbog te neke manipulacije ili kroz razne projekte, razne novinare, definitivno kroz izbore, i tako dalje. Zato sad potenciram još jednom, javno saslušanje, da obavezno, ali i sistem koji će se pobrinuti o tim ljudima i o njihovim pričama.

Andrej Nosov: Pre nego što nastavimo u odnosu na ovo, na animiranje na lokalnom nivou, samo da kažem ovo kao informaciju, ovo je sad za one koji su članovi i članice Koalicije, da zapravo u pridobijanju tih milion potpisa koje danas gotovo da nismo spomenuli, dakle, namera je da sa modelom za REKOM posle ovog konsultativnog procesa, krenemo u jednu jaku kampanju, medijsku kampanju sa jedne strane i sa druge strane direktnog razgovora sa građanima i prikupljanje milion potpisa. Šta znači tih milion potpisa? To nije samo milion potpisa koje ćemo mislim prikupiti da imamo, rekao bih, pravne osnove da podnesemo predloge zakona na primer parlamentima o osnivanju REKOM kao jednu vrstu pritiska i kao, recimo, jedan od pravnih mehanizama, što je ideja s jedne strane, nego je to i milion ljudi sa kojima treba razgovarati na isti ovakav način o onome što su potrebe i društava i žrtava u regionu. I to predstavlja vrlo važan deo zašto je recimo ova naša mreža, zašto je taj rad na lokalnom nivou jako važan i Koordinacijsko veće je, čini mi se, na prošlom sastanku razgovaralo o tome koji su mehanizmi i kako i na koji način uključiti što više organizacija sa jedne strane, a sa druge strane obezbediti adekvatne kapacitete. Znaite ovo je za sve nas... kroz ovaj proces svi mi učimo puno toga, ne govorim sad o učenju koje se tiče nekog iskustva koje određeni ljudi imaju, koje je značajno da bude podeljeno sa onim drugim ljudima u regiji, već govorim i o tome da mi moramo da imamo jednu regionalnu koaliciju ljudi iz pet zemalja u ovom trenutku, 130 organizacija, 130 različitih iskustava na jednom mestu, to je, onako, čini mi se vrlo kompleksno, kompleksna stvar. Tako da svaka inicijativa koja dolazi sa lokala će svakako dobiti podršku i svaka inicijativa koja, kako da kažem, dolazi iz ovog procesa konsultacija ili ideja treba svakako da zaživi na ovaj ili onaj način, tako da od nas samo ovde zavisi u kom će komisija pravcu ići. Što se tiče slušanja žrtava, možda samo da kažem, ono što je Marinika rekla, mi smo na dva foruma slušali žrtve, Trećem i Četvrtom forumu. To je bilo javno slušanje žrtava koje je trajalo sedam – osam sati, za one koji su bili tamo to su mogli da prate i to je zapravo momenat kada vi u sali sa preko petsto ljudi, četiristo ljudi sedi, možete da čujete svaki šum u sali kada neka žrtva govori o tome šta se dogodilo. Imali smo prilike da čujemo sedamnaest ili osamnaest žrtava na ova dva foruma, na Trećem forumu su poslednja dva govornika bili vrlo zanimljivi zato što su, to je bila jedna pozitivna priča iz Bijeljine gde su dvojica ljudi govorila kako je došlo do spasavanja ovog drugog čoveka. Dakle, ideja je da u tim javnim slušanjima žrtava ne bude samo, bar je do sada bilo razgovora o tome, da ne bude samo izjava o masovnim kršenjima ljudskih prava, već da se negde kroz rad REKOM-a čuju i te pozitivne priče, jer stalno kad govorimo o oružanim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije zaboravljamo da postoji veliki broj ljudi koji su uvek daleko od ovih razgovora, koji su u pravom smislu te reči pokazali svoju ljudskost i ostali ono što jesu, dakle čovek, u teškim trenucima. Tako da će verovatno i takve priče se pojavljivati u ovim, i u radu REKOM-a i u, prosto i u ovom konsultativnom procesu, tako da treba da razmišljamo i o tome. Bogdan.

Bogdan Ivanišević: Imam pitanje za članove Koordinacijskog veća vezano za *timing*. Čuli smo sad u poslednjih dvadesetak minuta nekoliko sugestija da se što pre ozvaniči ta inicijativa. Ne znam šta bi konkretno značilo *ozvaničiti*, ona je na neki način već zvanična time što je osnovana Koalicija za REKOM u Prištini/Prishtinë krajem prošle godine, a sad ovim današnjim sastankom je počeo konsultativni proces, mada je i ranije bilo konsultativnih sastanaka. Ali nije možda sad važna etiketa koju pridajemo, u svakom slučaju stvari idu, e sad koliko dugo će ići, ja sam u početnom tvom izlaganju, čini mi se da sam zapisao da si rekao da će se forumi organizovati, a

forumi su veliki skupovi, ovde imate trideset i nešto učesnika, na forumima ih ima 300–400, tu su i ta javna slušanja žrtava, da će se u naredne tri godine organizovati ovi forumi. Ako možeš samo to da nam potvrdiš ili pojasniš. Neki ljudi su govorili da bi bilo dobro što pre da se napravi. Pre tog pojašnjenja, mislim da i zbog toga što je nekoliko država u pitanju, i iz drugih razloga, zaista konsultativni proces mora da ima neko svoje vreme da bi se prikupilo milion potpisa, da bi se stvorio dovoljno snažan pritisak unutar civilnog društva da vlasti onda to uzimaju u obzir. Potrebno je vremena, prosto, potrebno je da ljudi saznaju o inicijativi, da prihvate tu inicijativu i to se verovatno ne može uraditi za nekoliko nedelja ili nekoliko meseci. Sad, to je uvod za ovo pitanje o tome da li to znači tri godine do osnivanja REKOM-a, da li je to sada tako projektovano?

Andrej Nosov: Svakako će Koalicija za REKOM do osnivanja REKOM-a i po njegovom osnivanju morati da organizuje, da li forume ovakve kakvi oni danas postoje da li neku drugu vrstu, kako da kažem, okupljanja članica Koalicije i ne samo članica Koalicije, nego različitih drugih aktera. Ja sam otišao malo dalje od onoga što je Koordinacijsko veće planiralo jutros, tako da, Bogdane, hvala za to podsećanje. Vi ćete videti u materijalima da je po našem operativnom planu za naredne dve godine planirano, odnosno zna se da ćemo za sada imati 70 nacionalnih i lokalnih konsultacija u svim zemljama naslednicama bivše Jugoslavije, šest regionalnih konsultacija i četiri regionalna foruma za tranzicionu pravdu. Forumi se održavaju uglavnom na šest meseci, dakle, sad će ovaj biti u maju, neki sledeći forum će biti krajem oktobra, bar prema našem operativnom planu. To je neki raspon kada se dešavaju forumi u različitim gradovima, ovaj Peti forum će biti u Podgorici, a Šesti je planiran za Sarajevo, tako da će sama Koalicija, ne samo preko ovog operativnog plana koji je sada usvojen u odnosu na ono što su postojeći resursi u ovom trenutku, verovatno širiti i zadavati te aktivnosti i različite akcije koje će se sprovoditi u cilju pridobijanja podrške za formiranje REKOM-a. S druge strane, ja sad govorim više o onome o čemu smo mi razgovarali na Koordinacijskom veću, dakle, odnosi se na taj plan, a to je da mi zapravo negde 10. decembra 2010. godine budemo spremni da predamo model sa potpisima vlastima u regiji. Sad, ovo nije usvojena odluka da će tako biti, ovo je plan o kome se razgovaralo jer se računalo da će tokom čitave 2009. godine ići konsultativni proces u okviru civilnog društva, da će se tamo dogodine, odnosno, na proleće 2010. godine krenuti u finalizaciju tog konsultativnog procesa, finalnu izradu modela REKOM-a i onda u medijsku kampanju i prikupljanje potpisa, te simbolično je bila ideja da se 10. decembra, na Dan ljudskih prava, vlastima u regiji preda taj model 2010. godine. To ne znači da 11. decembra 2010. godine ili 2011. mi nećemo opet na nekom forumu razgovarati o tom modelu, ali on svakako neće biti u cilju profilisanja ovog našeg modela. Dakle, ovo su informacije do kojih smo zajedno dosad u Koordinacijskom veću došli, stvarajući taj plan na tom i regionalnom planiranju i tako dalje. Ne znam da li sam pojasnio, odgovorio, Bogdan ima pitanje.

Bogdan Ivanišević: Nije pitanje, nego ja bih želeo da kao neko ko je bio prisutan na nekoliko konsultacija i foruma ukažem na činjenicu da današnji skup nije karakterističan zato što ovde mislim da su prisutni uglavnom istomišljenici, ne uglavnom, isključivo istomišljenici po onom osnovnom pitanju da li nam treba ovakva komisija. Ima nekih razlika oko toga da li treba da se bavi samo činjenicama ili uzrocima, bilo bi verovatno i nekih drugih razlika kada bi se ušlo dublje u diskusiju o ovim pitanjima koja je Andrej sugerisao ili nekim drugim pitanjima, ali

negde zajednički cilj je isti, tu nema velikih razlika. Međutim, treba imati u vidu da na mnogim drugim sastancima, u drugim delovima bivše Jugoslavije ima još mnogo nedoumica među učesnicima oko toga da li je REKOM potreban, što nije neki specijalan problem. Mislim da dobar deo tih učesnika bi bili spremni, kada prođu kroz ovaj konsultativni proces, ali mislim da je važno uočiti da je ovo drugačiji pokušaj, nego većina drugih kojima se bavi većina organizacija za ljudska prava, utoliko što je ovde, da bi se skupilo i tih milion potpisa, da bi se oformila jaka podrška u civilnom društvu, potrebno imati na svojoj strani i ljude i one organizacije koje obično nisu, ne učestvuju zajedno, u nekom zajedničkom sprovođenju aktivnosti sa organizacijama za ljudska prava ili novinarima koji pišu o tranzicionoj pravdi i suočavanju sa prošlošću. Dakle, u ovoj Koaliciji kao njeni članovi ili kao budući članovi, ili kao neko ko će animirati svoje članstvo, će biti udruženja žrtava iz svih delova bivše Jugoslavije, neka druga udruženja. To su uglavnom ljudi glasači stranaka na vlasti sadašnjih ili bivših i mislim da je to važno imati u vidu, da su oni u stvari u ovom procesu saveznici ili potencijalni saveznici. Dakle, ovo nije inicijativa koja može uspeti tako što će se par desetina ili par stotina organizacija za ljudska prava iz svih delova bivše Jugoslavije složiti oko toga i onda će simpatizeri ili članovi tih organizacija potpisati milion potpisa. To je nemoguće. Za tako nešto potrebno je da postoji šira podrška u kojoj, dakle, saveznici po ovom pitanju, sasvim ograničenom, su i organizacije i akteri sa kojima možda ne biste želeli da imate previše toga zajedničkog u vašim uobičajenim aktivnostima. Ovo kažem zbog toga što je danas bilo nekih sugestija, o tome da, ako sam dobro zapamtio, možda nije važna formulacija, ali to je bio smisao „ološu treba reći da je ološ“. Mislim, da načelno da, ali zavisi od konteksta, zavisi o čemu se govori. Naravno, to ne znači da u ovakvom poduhvatu članice Koalicije mogu biti organizacije kao što su 1389 ili neke druge. Postoji Statut Koalicije za REKOM koji, naravno, tu postavlja neke kriterijume, ali ti kriterijumi nisu toliko strogi da u njih ne bi mogli da uđu i organizacije i pojedinci sa kojima se vi, verovatno, ne slažete skoro ni po jednom pitanju. To samo želim da naglasim.

Andrej Nosov: Dobro, hvala Bogdane. Ja ću zamoliti Dinka samo kratko da odgovori ili prosto na ove Bogdanove neke poglede doda i da se samo, ako možemo, vratimo, bez obzira što je, ja se slažem s Bogdanom da je ovo više nekako sastanak Koalicije, da ipak čujemo te predloge o postavljenim pitanjima, kako bismo mogli da čujemo šta je to što vi mislite u odnosu na ova relevantna pitanja u konsultacijama.

Dinko Gruhonjić: Pre svega informacija opet za predstavnike organizacija koje su ovde po prvi put. Dakle, u toku ovog prethodnog konsultativnog procesa, organizovane su konsultacije sa najrazličitijim mogućim nevladinim organizacijama i udruženjima. Bile su konsultacije sa udruženjima žrtava, bile su konsultacije sa udruženjima veterana, složićete se da niko ovde od nas, pretpostavljam, nije imao do sada neku posebnu saradnju sa udruženjima veterana i zbog toga sam rekao da je ovaj proces u koji ja apsolutno verujem, komplikovan i zbog toga što ćemo mi saradivati, verovatno, odnosno bićemo deo iste koalicije sa ljudima sa kojima ne bismo saradivali ni po kom osnovu. Oni su, ja pretpostavljam da svi mi to ovde shvatamo, apsolutno nužni i bez njih se taj proces ne može odvijati, niti može da dobije podršku od milion potpisa, niti može da dobije političku podršku, niti može da dobije bilo kakvu podršku ukoliko bi se to zatvorilo na, recimo, grupu istomišljenika što je danas slučaj. To što je danas slučaj, ako ja dobro razumem stvari, je prosto posledica činjenice da su ovo konsultacije koje su vezane pre svega za Vojvodinu. Marinika i

domaćini su govorili o tome da u Vojvodini nema, i to je činjenica, dakle, ni udruženja žrtava ni udruženja veterana, da je Vojvodina specifična sredina u kojoj predstavnici nacionalnih manjina ili barem pojedini od njih, kada politički žele da artikulišu suočavanje sa prošlošću kažu da je to, zapravo, manje-više srpsko pitanje. Mislim da su to prosto činjenice, ja ne kažem da je to zaista tako, naravno, nego kažem šta je njihov argument. Zbog toga je recimo današnja struktura konsultacija ovakva kakva jeste, odnosno mi smo tu istomišljenici, ali mislim da nam to ne smeta da čujemo konkretne predloge o ovim pitanjima koja smo postavili.

Andrej Nosov: Izvolite.

David Montijas: Ja sam David Montijas, predsednik Jevrejske opštine u Pančevu i izneo bih neka iskustva koja smo mi imali po pitanju Holokausta. Mi smo pravili intervjue, to smo snimali na filmskim trakama, pisali smo o tome, izdali smo nekoliko, pet - šest knjiga *Mi smo preživeli*. Pa, pošto sam ja čovek od akcije, predlažem Koordinacijskom veću da ne čeka osnivanje te komisije, nego da počne po organizacijama sa radom. Znači, ako bi svaka od ovih organizacija koja je pristupila Koaliciji za REKOM uzela obavezu na sebe da intervjuiše ljude i da skuplja materijale, mi bismo već nešto mogli da uradimo. Ako budemo čekali na svakih šest meseci forum, proći će puno godina i mislim da će mnogi ljudi pomreti, mnoge priče neće biti zabeležene. Još jedna nedoumica, ovde vidim da se priča o žrtvama, ali nigde ne vidim šta su kriterijumi za žrtve, znamo da civilno stanovništvo su sigurno žrtve, tu imamo sa različitih strana različita gledišta i nešto bi o tome trebalo staviti, recimo, u kriterijume šta su žrtve. Toliko.

Andrej Nosov: Hvala puno. Idemo dalje. Izvolite.

Danijela Gavrilović: Imam jedan konkretan predlog što se tiče izbora članova komisije. Meni se jako sviđa ovaj južnoafrički model o kome ste govorili pre podne i mislim da je možda dobro da se na ovim konsultativnim sastancima nominuju mogućí članovi, ne znam šta mislite o takvoj ideji.

Andrej Nosov: Dobro, možda nominuju, ne znam da li je to dobra reč, ali predlozi svakako, da.

Danijela Gavrilović: ... da, ali samo kasnije, zaboravila sam da kažem da bi bilo dobro napraviti neki selekcion proces, pošto će se verovatno pojaviti jako puno imena.

Andrej Nosov: OK, Marinika.

Marinika Čobanu: Ja bih se nadovezala na gospodina Montijasa, pošto je on pomenuo da treba kvalifikovati neke kriterijume ko su zapravo žrtve. Isto tako, mislim da bi trebalo da se budući REKOM odredi prema tome koje će već dokazane činjenice uzeti u obzir, u smislu polazišta od nečega, zato što REKOM bi bio specifičan i u tom smislu da iza sebe već ima neke procesuirane slučajeve i presude, što od strane Međunarodnog krivičnog suda [za bivšu Jugoslaviju], tako i od nacionalnih sudova, što nije tipično za druge komisije i da imamo neku saglasnost. Ja lično, evo sad svoje mišljenje iznosim da bi trebalo imati kao neprikosnoven osnov,

znači bez dovođenja u pitanje presude koje su do sada donete. Ne znam sad drugi kakvo mišljenje imaju.

Andrej Nosov: Hvala, Nada.

Nada Dabić: Nada Dabić iz Esperance. Ja bih samo da se podsetimo na Snežaninu izjavu. Činjenica je da je Haški tribunal prvi put usvojio u krivičnom zakonu silovanje kao zločin protiv čovečnosti, i mislim da REKOM ne bi trebalo da ima mandat duži od tri godine, da se ne bi rastakala ta priča bezveze. Slažem se s tobom da imamo osnove, jer ja znam na primer žene sa Kosova, knjiga *Žene pričaju*, žene govore o ratu, ima mnogo već zapisanih priča, a treba svaku zapisati. I mislim da ne treba jednu stvar da zaboravimo, po meni REKOM mora da bude pomalo i stručna komisija, uzeti naše stručnjakinje i stručnjake sa kojima saradujemo već godinama počev od psihologa, počev od istoričara, sociologa, imamo mi tih ljudi i žena u svim *ex-YU* republikama, da ipak imamo i jednu snagu u toj priči. Eto to sam samo htela da predočim.

Andrej Nosov: Samo oko ovog dokumentovanja, samo ću da vas podsetim da, odnosno ne da podsetim, nego kao informaciju još možda dodatno kažem da pored Istraživačko-dokumentacionog centra koji je uradio popis ljudskih gubitaka u Bosni i Hercegovini, Documenta iz Zagreba i Fond za humanitarno pravo rade, takođe, na popisu ljudskih gubitaka u Hrvatskoj i na Kosovu. Imate *Kosovsku knjigu pamćenja*, čak na web stranici Fonda za humanitarno pravo možete već sada pronaći određene informacije o konkretnim događajima, dakle, u toku je proces rada na toj *Kosovskoj knjizi pamćenja*. Nevladine organizacije poseduju veliki broj dokumenata i zapravo ideja inicijatora čitave ove Koalicije da pre početka REKOM-a oni pripreme sve ono što postoji već u arhivama, bazama podataka, pre svega tih organizacija, ali i drugih što bi bilo dostupno samoj komisiji, da prosto odedeni poslovi budu već završeni. Ali moramo takođe imati u vidu da će podaci prikupljeni od nevladinih organizacija biti s jedne strane samo jedan izvor informacija nekoj komisiji, da to svakako moraju biti, recimo, i državni arhivi, arhivi bezbednosnih službi, i tako dalje, od kojih treba dobiti i određene potvrde i dodatne podatke o svemu tome. Tako da u tom pravcu, možda, nastavimo. Bilo bi jako dobro, ovde smo sad čuli i to se stalno postavlja kao pitanje, šta sa presudama domaćih sudova, odnosno šta sa onim presudama domaćih sudova koje se razlikuju od presuda Haškog tribunala, dakle to je otvoreno pitanje, a to vam onako napominjem za, možda, neki komentar u odnosu na to.

Snežana Baralić-Bošnjak: Ovde sam možda trebala da prenesem iskustvo koje sam doživela prošle godine u Zagrebu kada je isto bio jedan regionalni skup gde su bili predstavnici Koalicije za REKOM, pa ovaj odnos prema počiniocima zločina ili eventualno ljudi koji bi priznali takvu vrstu zločina. Za mene je bilo fascinantno da u Zagrebu Mirovne studije pohađaju bivši generali ili njihovi vojnici i frapantan je podatak da postoji preko 160 različitih udruga branitelja i braniteljki domovinskog rata, pri tome i među njima itekako ima konfrotacija da li ući u ovu Koaliciju. Mislim da će ceo region biti specifičan, svako će na svoj način prepoznati ovu inicijativu i sigurno će iz svog iskustva ulaziti u ovu priču, ali je možda dobro baš da Vojvodina bude prostor u kojem nemamo te nazovi, takva udruženja tipa „bože moj, Srbija nije učestvovala u ratu“, ona je sve vreme to poricala, je li tako, a sada vidimo ove dobrovoljce ili jadničke koji su učestvovali u ratu da traže te svoje dnevnice. Znači, možda bi bilo dobro da ih prožimamo i da ih na neki način, naše učesnike rata koji su

bili protiv, a one koji kažu da su učestvovali, znači to su te sve različite priče u vezi sa svedočenjima. Ne znam da li sam bila jasna šta sam htela da kažem?

Andrej Nosov: Hvala, Nada Dabić.

Nada Dabić: Ja se izvinjavam, ali mi imamo Udruženje boraca [ratova] od '91. do '95., koji su vrlo aktivni, na primer, u Novom Sadu i koji traže svoja velika prava i to nisu udruženja koja treba da zanemarimo, mogu svašta da nam prirede. Nismo ni svesni čega su sve sposobni, a oni su ta kritična masa koja podržava partijske organizacije poput radikala, Tome i ostalih, da ne kažem nešto šta mislim o njima. Imamo njih, imamo i čak usred Novog Sada imate Vladu Hrvatske, Republike Srpske Krajine u senci. Imamo mi mnogo toga još u Vojvodini sa čime treba da se bavimo, a koji će nam biti direktni protivnici za REKOM. To je samo moje upozorenje kad budemo počeli akciju na ulici koju jedva čekam, milion potpisa ćemo prikupiti.

Branislav Ramjanc: Mogu ja samo kratko?

Andrej Nosov: OK, imamo još... dole smo imali...

Branislav Ramjanc: Ako bih ja samo kratko. Branislav Ramjanc, Građanska akcija Pančevo. Hteo bih da se vratim na ove kriterijume za izbor, a pogotovo na način izbora članova komisije. Meni se čini da članovi komisije ne bi trebalo nipošto da budu žene i muškarci koji su se u prethodnom periodu o ovim temama politički javno izjašnjavali. Meni se čini da bi trebalo da budu izuzetno mladi ljudi koji su prethodno prošli obuku, znači neku vrstu treninga i time se kvalifikovali za uopšte učešće na konkursima koji su svakako i predviđeni ovim konsultacijama prethodnim i tako dalje. To je zbog toga što ovde kod nas, u ovom našem društvu, ličnosti koje su se javno izjašnjavale su ocrnjene i ne postoji neupitni autoritet. Svaki autoritet, svaki ekspert je do sada pogotovo u žutoj štampi izvrnut ruglu. Potrošeno je dosta novaca od strane ovih, iz ovog tradicionalnog dela ovog društva, da se oni ocrne. Dalje, što se tiče javnog slušanja žrtava, ja **mislim da bi bilo takođe zanimljivo i javno slušati počiniocima, naravno one koji pristanu na tako nešto**. Sećam se nekoliko primera nekih beogradskih novinara koji su po raznim televizijama uspevali da nađu tako nekog, jer ovde mi imamo manjak žrtava, a višak počinitelja. Eto, u tom smislu.

Andrej Nosov: Hvala puno, Marijana Toma, pa Bogdan.

Marijana Toma: E, ja se sa nekim stvarima koje ste vi rekli... To je taj odnos prema počiniocima će biti izuzetno kompleksan, ali svakako ne treba odbiti one koji imaju potrebu da nešto kažu. Htela bih da vas podsetim na to da je danas 28. mart i da je danas desetogodišnjica zločina u Podujevu/Podujevë, da je 2003. godine u novembru Goran Stoparić koji je bio član jedinice *Škorpioni* svedočio na suđenju Saši Cvjetanu o ovome kao insajder i kao čovek koji je želeo da kaže istinu o tome šta se desilo, i to je imalo ogroman uticaj na žrtve koje su tog dana takođe svedočile. Kada je završio sa svojim svedočenjem i kada je bio odveden u tu sobu da dobije zaštitu, njemu je prišao otac četvoro dece, kome je svo četvoro dece ubijeno u tom zločinu, tako da možda čak i treba razmišljati o tome. Svakako je da njihova svedočenja budu kao i svedočenja žrtava bez ikakvog prekida, bez onog klasičnog sudskog saslušanja gde su žrtve podvrgnute preispitivanju, odnosno njihova izjava je podvrgnuta preispitivanju i advokatima odbrane koji mogu da budu svakakvi, ovde se žrtve

saslušavaju u celini, one dosta govore o svojim osećanjima i svemu onome što im se desilo i pre nekog zločina i u toku zločina i nakon toga. Svakako mislim da treba otvoriti prostor i za to da eventualno oni koji osećaju potrebu da kažu i da svedoče o onome što se desilo, a dolaze možda sa te neke strane ili uz drugo, uz veterane ili nešto slično, treba ostaviti prostor za to jer mislim da to ume da bude izuzetno moćno oružje u borbi protiv poricanja.

Andrej Nosov: Hvala, Bogdan.

Bogdan Ivanišević: Kada je reč o članovima komisije, mislim da je važno da članovi komisije budu ljudi koji će raditi svoj posao kvalitetno i ljudi koji imaju kredibilitet, ali kredibilitet ne samo u očima organizacija za ljudska prava, vraćam se ponovo na to, nego širi kredibilitet, prosto da bi nalazi te komisije na kraju bili prihvaćeni. Da to ne bude nešto što bi ličilo na još jedan, neko je to danas spomenuo, *NGO product*, mada to ne može biti *NGO product* samim tim što bi se radilo o zvaničnoj komisiji, no svedjedno, da to ne bi bilo doživljeno kao tako jedan pomalo nametnut produkt nekih elitističkih nevladinih organizacija koje su negde potpuno izvan ovih naroda i ovog prostora u kom žive. Mislim da je važno, a iskustva drugih komisija su takva, da u komisiji budu prisutni i, ne samo dakle istaknuti predstavnici organizacija za ljudska prava, nego i drugi ljudi, čak možda i neki koji do sada se nisu ni bavili, nisu razmišljali o ovim temama, ali imaju neki kredibilitet u svojoj sredini. Uostalom, taj proces selekcije članova komisije bi morao da bude naročito složen ovde, pošto je reč o komisiji za više država i svakako bi se to uredilo na taj način da postoje filteri, da ne može u komisiju da prođe neko ko nema kredibilitet ni po kom osnovu. Vraćamo se dakle ponovo na taj motiv inkluzivnosti ovde, na primer, članova komisija, ali čak i kad je reč o procesu konsultacija... Evo vi ste gospođu Dabić sada pomenuli veterane u Novom Sadu, ja sam razumeo vaše izlaganje kao očekivanje da će postojati ili već postoji antagonistički odnos sa njima i da to treba pripremiti. Dobro, u redu, ali recimo, iskustvo članica Koalicije za REKOM u Hrvatskoj je tako da su oni uključili te veterane u same konsultacije, što znači da veterani dolaze na sastanke ovog tipa i tamo iznose svoje razloge za ili protiv REKOM-a. I u realnom životu, da, verovatnije je da dosta njih neće biti ubeđeni na kraju da je REKOM dobra stvar i da to treba podržati, ali možda neki hoće, to je jedna prednost uključivanja njih u ovaj proces, a druga prednost je da ih na taj način, na neki način, pacifikujete, ako je to pravi termin, odnosno samim tim što razgovaraju sa vama, umesto da stoje ovde napolju i razbijaju prozor i sam proces konsultacija ima veće šanse da bude produktivan. Tu bih se zadržao.

Andrej Nosov: Hvala, izvolite.

Gojko Mišković: Ja lično mislim da kad je Srbija u pitanju, budimo iskreni, prema sebi i prema ovom o čemu razgovaramo, da tu pozicija tih veteranskih udruženja, dobrovoljačkih i ostalih, nije ista u odnosu na situaciju u drugim *ex* republikama, republikama bivše Jugoslavije. Treba imati u vidu šta se sve ovde regrutovalo i šta se sve ovde zove patriotama, veteranima, borcima za srpstvo i četništvo, i znate, mi tu imamo daleko najteži zadatak, tog moramo od početka biti svesni. Naravno da taj front odbijanja kod dobrovoljaca radikalnog i inog tipa je jasan jer oni su na korak od zatvora, to je potpuno i njima čini mi se belodano, mnogi to i osećaju kao problem i mi sa tim i takvim stanjem stvari moramo računati. Ja u tom smislu nemam iluzije da će svi odjednom prigrliti ovu inicijativu, ali zato **postoji veoma veliki broj onih koji**

su u toj klanici eks-jugoslovenskoj učestvovali pod prinudom. To su pre svega mlađi ljudi koji su se na primeru nesretne JNA zatekli u uniformama i onda zaista transportovani kao *kakonfuter* na mesta najvećih stradanja. Oni su u stvari, čini mi se, prvi ešalon koji traži da bude priznat kao nesumnjivi i učesnici, ali i žrtve rata. Ja sam imao prilike čuti neke iskaze, ta generacija devedesetih koja je umesto na studije otišla u Vukovar, Sarajevo, Osijek i Trpinju, Tenju i tako dalje, oni su potpuno izgubljeni i njih niko nema u vidokrugu. Pa, 'ajte, da pokušamo da u toj generaciji nađemo taj prvi ešalon koji će itekako imati šta da kaže. Njihovi iskazi su često takvi da su na nivou najcrnijih horor priča koje i najmaštovitiji reditelj u stvarnosti može da izrežira. Oni su potpuno van vidokruga, i molim vas, evo, na njih ovom prilikom želim da skrenem pažnju.

Andrej Nosov: Janja Beč.

Janja Beč Neumann: Samo minut jedan. Ja bih u okviru ovih predloga, pošto mislim da i ja imam pravo da dam predlog. Mislim da bi bilo jako dobro osloniti se i na pozitivna iskustva posle traume. Mislim da Vojvodina ima jedno pozitivno iskustvo koje je apsolutno za nekoliko generacija važno, a to je da je Vojvodina imala oko dvesta hiljada dezertera, znači taj pasivan otpor ratu. Zvanično, odnosno, nezvanično naš parlament vojvođanski ide sa tom brojkom, dvesta hiljada ljudi je odabralo da ode u neizvesnost ne znajući da li će biti zakon o amnestiji. To je jedan predlog, pošto smo danas u Vojvodini i ništa nije slučajno. Nije slučajno ni to da je Marija Terezija pre 250 godina donela zakon o obaveznom školovanju petogodišnjih i muškaraca i devojčica. Ovo su *long term consequences* sada ovde u Vojvodini, znači da to iskustvo odbijanja da se ide, to je izuzetno važno. Drugo, da se da prostora, ono što se zove *rescuers*, oni koji su pomagali, mislim da je izuzetno, da se time lakše podnosi trauma. Vi ste rekli sada jednu rečenicu koja je izuzetno važna i teorijski i praktično, na svaki način. Mi imamo ovde manje žrtava i najviše počinitelaca, time je situacija jako teška. Ja to kažem na drugačiji način kad predajem. Ja kažem da Srbija trenutno ima najveći broj ubica po glavi stanovnika. Oni tu žive sa nama, piju kafu sa nama, kupujemo u njihovim prodavnicama, pošto mi ne znamo ko su, ali baš zbog toga što je toliko ovde teško, da su vrlo bitni oni ljudi koji su pomagali. U Holokaust studijama, u jevrejskom iskustvu jako puno pažnje se tome daje i to tako pomaže u tom procesu *healinga*, odnosno lečenja da se da primer da je neko pomogao. Mislim da takvih primera ima i da se isto u ovom kontekstu celom važno da se istakne primer Vojvodine sa dvesta hiljada dezertera, i pojedinaca koji su stvarno riskirajući život pomogli i da se vidi kome su pomogli. Mislim da je to neka mogućnost i možda dugoročno gledano, to mi je sada palo malopre napamet, to je čileansko iskustvo stipendiranja i školovanja, to su dobri gestovi koji se rade. Nemačka je imala to iskustvo, da je Nemačka posle Holokausta u svim tim generacijama posle nekoliko miliona Nemaca danas ima ono što se zove *patenschaft*, odnosno kumstvo, da ja recimo, Janja Beč, sada, privatno, bez države, stipendiram jedno dete u Darfuru. Znači, ako je to nekoliko miliona ljudi u svetu, u Nemačkoj, onda je to nekoliko miliona dece, uglavnom se radi o Kambodži, Avganistanu, Darfuru, radili su i ovde. Ta iskustva su recimo sada korisna, iako ovo nije državna institucija, ali možda jedna takva inicijativa ka dobrim gestovima prema drugoj strani, da deset građana Pančeva stipendira desetero dece na Kosovu, to bi bio moj predlog, dakle ne formalna reparacija, dok dođe država, dok idu svi ti procesi, ali neformalna, preko nevladinog sektora. Znači, grad Pančevo će, ne znam koliko sad ima ovde prisutno, pet-šest nevladinih organizacija, i znači to je moja privatna odluka

da ja na taj način iskažem neku svoju empatiju, saosećanje i tako dalje. S tim što ja ne kažem time da sam ja kriva ili da je moj grad kriv i tako dalje, ali da na tom kolektivnom nivou imam potrebu da to iskažem koristeći to nemačko iskustvo koje je jako dobro i koje podiže svest, podiže svest građana: *ja sam i ja mogu nešto da uradim*. Znači, sad ne mogu ništa ni protiv države, ni protiv zakona, ali dobro, mogu sada dve godine, godinu dana, pet godina, pedeset godina da učinim nešto sam.

Andrej Nosov: Hvala puno. Imamo poslednji komentar ovde, onda ćemo već da razgovaramo o zaključcima.

Osman Hamzagić: Samo da kažem nešto gospođi Beč. Jeste dvesta hiljada dezertera, ali u Vojvodini je bio najbolji odziv na mobilizaciju. Sad, da li su oni posle dezertirali ili šta su radili, to je treća stvar, ali najbolji odziv, da li zato što su Vojvođani navikli da slušaju zakon i državu, kad se nema gde i tako dalje. Možda je gospodin u pravu, mene zanima stav ove Koalicije, pošto evo ovde piše da smo mi ispred Socijaldemokratske unije, nas nekoliko ovde i bila je jedna gospođa iz LDP. Kakav je stav ove Koalicije prema organizacijama političkog tipa da budu članovi ove Koalicije?

Andrej Nosov: Mi u Koaliciji za REKOM jako cenimo napore Liberalno-demokratske partije, Socijaldemokratske unije i još ponekih političkih partija da podrže civilno društvo, nevladine organizacije, i vidimo da će uloga tih partija, pre svega parlamentarnih grupa i poslanika ne samo partija u Srbiji, već i u drugim zemljama bivše Jugoslavije biti jako važna kada model dođe u parlamente i kada te partije treba da budu tu. Dakle, u ovom trenutku, Koalicija za REKOM neće uključivati političke partije kao svoje članice, ali u svakom slučaju nam je jako drago što su predstavnici partija uvek prisutni na ovim konsultacijama i učestvuju, participiraju, informišu se i šta sve još tu možemo da dodamo. Ja ću sad sve samo zamoliti, Jelena Simić je vredno vodila tokom čitavog našeg dana neku vrstu liste zaključaka, odnosno ideja koje su se ovde čule, ja ću sad pročitati neke od njih koje možemo u formi zaključaka kasnije usvojiti i onda zamoliti Dinka da iz svoje liste to takođe dopuni, a sve vas da ako nešto nismo dobro preneli, vašu ideju, molim da nas ispravite, da mi to dopunimo, a onda bih nakon toga zamolio Ljilju Spasić da ispred Građanske akcije prosto zatvori ove naše današnje konsultacije.

Dakle, REKOM treba da utvrđuje činjenice o ratnim zločinima. Utvrđivanje činjenica pokazaće ko su bile žrtve, a ko počinio. Osim toga što će utvrđivanje činjenica pokazati ko su bili počinio zločina, one će pomoći da se ukaže i da nisu svi učesnici oružanih sukoba počinili ratne zločine, dakle da će biti napravljena ta granica. Utvrđene činjenice predstavljaju građu za istoričare da ih objasne, interpretiraju i pruže odgovor na pitanje zašto su počinjeni zločini. Izbegavanje da se suočimo sa počinjenim zločinima otvara vrata novim sukobima i novim budućim zločinima. U post-jugoslovenskim društvima ne postoji povoljna društvena klima za utvrđivanje činjenica i suočavanje sa zločinima iz prošlosti. Uloga civilnog društva i medija je da kreiraju povoljnu društvenu klimu. Ovlašćenja REKOM: veoma je važno da jedno od ovlašćenja bude reakcija na govor mržnje koji će se možda pojavljivati tokom rada same komisije. Inicijativu za osnivanje REKOM poticati prema parlamentima. Osnov rada REKOM su činjenice utvrđene pred Haškim tribunalom. REKOM treba da polazi od činjenica utvrđenih pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. Javno slušanje žrtava zadovoljiće njihovu potrebu za priznanjem, žrtvama treba obezbediti platformu da javno govore o svojoj patnji i iskustvima, da ih

čuju u sredinama iz kojih dolaze počinioci i u kojima se zločini prema njima poriču. Održavati javna i zatvorena slušanja žrtava i članova porodica u skladu sa potrebama i zahtevima samih žrtava. Rad REKOM, uzimanje izjava i samo slušanje treba da se zasniva na precizno utvrđenoj metodologiji. Period rada REKOM, imali smo sad ovde dva predloga, jedan je bio pet godina, a onda nakon toga da mandat treba ograničiti na tri godine. REKOM treba da imenuje počinioce zločina. Širiti Koaliciju za REKOM, uključiti što više nevladinih organizacija. Potrebno je animirati javnost, moramo naterati državu, izboriti se za javnu podršku. Neophodno je organizovati i manje forume ili forume u manjim sredinama, da što više ljudi čuje javna svedočenja žrtava i da javno čuje ono o čemu žrtve govore. Takođe, neophodno je da žrtve i predstavnici udruženja prisustvuju konsultacijama koje će se odvijati i da na njima govore. Šta su žrtve, to je, dakle, bilo jedno od pitanja, potrebno je jasno definisati te kriterijume, odnosno ko su žrtve. Listu potencijalnih članova možemo prikupiti, članova komisije, tokom konsultativnog procesa. REKOM mora biti stručna komisija. Potreban je širi legitimitet u javnosti. Proces selekcije mora biti zasnovan na potrebi kredibilnih članova. Dakle, čula se ideja da članovi moraju biti novi ljudi, oni koji se nisu politički angažovali u odnosu na zločine u prošlosti. Javno slušanje počinilaca koji su spremni da iznesu činjenice je isto tako važno. Dakle, ovo su sad samo onako neki zaključci koje smo mi, koji su izvučeni iz naših diskusija. Dinko, izvoli.

Dinko Gruhonjić: Pa samo nekoliko amandmana. Ono što sam ja napisao, isto dakle, jedna od dilema je da li u naziv komisije uvrstiti i genocid, pošto je Janja Beč ispravno rekla da ovo nije post-ratni, već je ovo post-genocidni region. Čuli smo više puta rečenicu da se komisija osnuje što pre. Čuli smo takođe da je potrebno obezbediti svaku moguću reparaciju za žrtve i konkretan prelog za stipendiranje i školovanje kao jedan od mogućih vidova nedržavne reparacije za žrtve. Čuli smo sugestiju da se odmah počne sa intervjuisanjem ljudi, odnosno žrtava i čuli smo da se u javna slušanja, pored slušanja žrtava treba uključiti i pozitivna iskustva iz jugoslovenskih ratova, to je ono što sam ja još napisao.

Andrej Nosov: Izvolite. Jelena Simić, dopuna.

Jelena Simić: Samo jedna dopuna, bio je i predlog da se u konsultativni proces uključe i veterani, odnosno udruge i udruženja veterana.

Andrej Nosov: Hvala, dalje. Da li ima nekih dodataka? Ne. Onda meni ostaje samo na kraju da u ime Koordinacijskog veća zahvalim svima vama na učešću na ovim konsultacijama, da još jednom pozovem sve one koji još uvek nisu članovi Koalicije da se priključe Koaliciji, imate Izjavu [o pristupanju] u materijalima, možete je predati Jeleni Simić, koja dolazi iz Sekretarijata Koalicije koja je smeštena u Fondu za humanitarno pravo i da vas još jednom obavestim, dakle, 28., 29. i 30. maja u Podgorici će biti organizovan Peti Regionalni forum, verujem da će mnogi od vas biti pozvani na ovaj forum. Ono što je veoma značajno to je da ćemo 30. maja svi učesnici foruma zajedno sa organizacijom iz Crne Gore obeležiti deportaciju, odnosno, organizovati niz javnih akcija u Podgorici 30. maja, kako bismo podsetili na deportaciju Bošnjaka iz Crne Gore. Ono što bih želeo na kraju da vam kažem, ja sam prisustvovao gotovo svim konsultacijama koje su do sada organizovane, moram da priznam da su ove danas bile jedne od najkonstruktivnijih u smislu konkretnih predloga, nikada se nije dogodilo da imamo listu zaključaka od dve strane, već pred

kraj donošenja zaključaka, tako da to pokazuje i da negde širenje ove Koalicije i uopšte odluka inicijatora ove Koalicije da proces prebaci i na druge organizacije već daje prve značajne rezultate. I sad ću zamoliti za kraj, vratiću mikrofon Ljilji Spasić. Hvala.

Ljilja Spasić: Ti si toliko toga rekao, da ja zaista nemam šta na kraju da dodam, osim da vam se u ime Građanske akcije zahvalim na današnjem učešću u konsultacijama, putnicima poželim sretan put, imamo tu putnike iz Sombora i Kikinde, Niša, čak. Hvala vam najlepše, ja vas molim da izjave o pristupanju date Jeleni ukoliko ih ima. Mislim da smo uspeli zajedno u jednom malom, malom koraku ka sprečavanju u dešavanju dalje nekakve naše budućnosti da se ikada više ratni zločini ponove. Hvala vam još jednom.

Dinko Gruhonjić: Hvala Ljiljo i tebi na organizaciji i Građanskoj akciji Pančevo. Mislim da ste stvarno bili dobri domaćini.